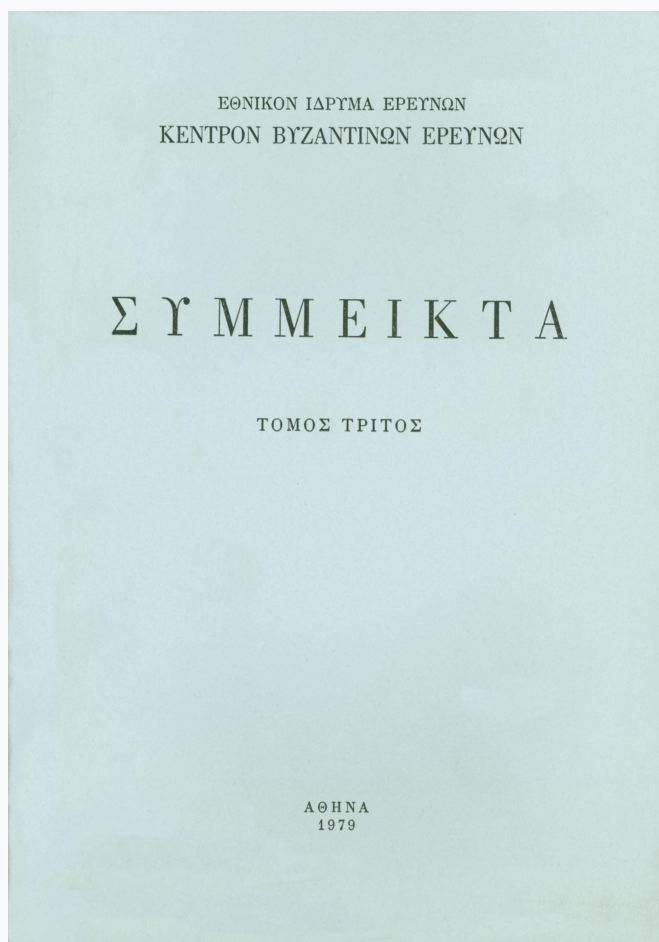

Byzantina Symmeikta

Vol 4 (1981)

SYMMEIKTA 4

Δύο ανέκδοτα αφιερωτήρια έγγραφα υπέρ της
μονής Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν (ΙΓ΄-ΙΔ΄ αἰ.).
Συμβολή στη μελέτη τῆς βυζαντινῆς
Πελοποννήσου

Ἑρα Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

doi: [10.12681/byzsym.669](https://doi.org/10.12681/byzsym.669)

Copyright © 2014, Ἑρα Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΒΡΑΝΟΥΣΗ Έ. Λ. (1981). Δύο ανέκδοτα αφιερωτήρια έγγραφα υπέρ της μονής Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν (ΙΓ΄-ΙΔ΄ αἰ.). Συμβολή στη μελέτη τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου. *Byzantina Symmeikta*, 4, 17–47.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.669>

ΔΥΟ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΑΦΙΕΡΩΤΗΡΙΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΤΩΝ ΚΡΙΒΙΤΖΩΝ (ΙΓ' - ΙΔ' αϊ.)

Συμβολή στὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου

Ἡ φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησος εἶναι ἴσως περισσότερο γνωστή, παρὰ ἡ βυζαντινὴ Πελοπόννησος τῆς ἴδιας περιόδου (μετὰ τὸ 1205). Ὁ μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου διαπιστώνει ἰδιαίτερα τὴν ἀνεπάρκεια τῶν γνώσεών μας, καθὼς προχωρεῖ σὲ θέματα ἐσωτερικῆς ἱστορίας (διοικητικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, θεσμοί, ἀξιωματοῦχοι, μορφές γαιοκτησίας, μονές, τεχνικοὶ ὅροι κ.π.ᾶ.). Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ σχετικὲς ἀφηγηματικὲς πηγὲς παρέχουν, ὅπως συνήθως, πενιχρὲς μαρτυρίες γύρω ἀπ' αὐτὰ τὰ θέματα¹, κυρίως ὅμως στὸ γεγονὸς ὅτι ἐλάχιστο εἶναι τὸ ἀρχεῖακὸ βυζαντινὸ ὕλικὸ ποὺ διασώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνώμαλη αὐτὴ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία, ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον, πόλεις, κάστρα, οἰκισμοί, γαῖες, πληθυσμοὶ κλπ. περνοῦσαν διαδοχικὰ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἐνὸς κατακτητῆ ἢ κυρίαρχου στὰ χέρια κάποιου ἄλλου.

Ὡστόσο, ἡ μελέτη αὐτοῦ τοῦ σκόρπιου ἐλληνικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὕλικου — σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς μαρτυρίες ξένων ἀρχεῖακῶν πηγῶν, σύγχρονων ἢ μεταγενέστερων (λατινικῶν ἢ βενετικῶν, τουρκικῶν κλπ.), ποὺ κι αὐτές, σὲ μεγάλο ποσοστὸ, τώρα τελευταῖα ἔρχονται στὸ φῶς — συνθέτει σιγὰ - σιγὰ μιὰν ἀνοκλήρωτη ἀκόμη εἰκόνα ἐνὸς βυζαντινοῦ κόσμου ποὺ διατηρήθηκε ἢ ἀνασυγκροτήθηκε μέσα στοὺς αἰῶνες καί, παρὰ τὶς δυσκολίες τῶν καιρῶν, ὅχι μόνον στὰ γνωστὰ καὶ κάπως συμπαγέστερα κέντρα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀπόμακρες περιοχές.

1. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει λ.χ. μὲ τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*. Οἱ διάφορες παραλλαγές του (γιά τίς ὁποῖες βλ. D. J a c o b y, *Quelques considérations sur les versions de la «Chronique de Morée»*, Journal des Savants, 1968, σελ. 133 - 189 [=Var. Repr. Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine, Λονδίνο 1975, ἀρ. μελέτης VII]), προσφέρουν ἄφθονο ὕλικὸ γιά τὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου, τοὺς θεσμοὺς τῆς κλπ. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καθοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια εἶναι ἂν οἱ μαρτυρίες ποὺ παρέχει τὸ κείμενο αὐτὸ (λ.χ. γιά τὸ βυζαντινὸ θεσμὸ τῆς προνοίας, τὴ σημασία του, τὴ διάδοσή του στὴν Πελοπόννησο πρὶν ἀπὸ τὸ 1205) ἀναφέρονται στὴν ἐποχὴ τῆς κατάκτησης τῆς Πελοποννήσου ἢ στὴν κατάστασι ποὺ ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ πολὺ μεταγενέστερα, ὅταν ἄρχισαν νὰ συντάσσονται οἱ διάφορες versions τοῦ *Χρονικοῦ*. Ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ ἔχει προκύψει μακρὰ συζήτηση καὶ πλούσια βιβλιογραφία, ποὺ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος.

Ἀπὸ τὰ λιγοστὰ αὐτὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε, ἐπισημαίνονται ἡ θὰ ἐπισημανθοῦν: γνωστὰ καὶ ἄγνωστα μοναστικά κέντρα, ἐπισκοπές ποὺ ἐξακολούθησαν νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ διαδραματίζουν κάποιο ρόλο, παράλληλα μὲ τὶς νεοϊδρυθεῖσες μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπές τῶν καθολικῶν κατακτητῶν ἢ κυρίαρχων· ἡ ἐνδεχόμενη παρουσία ἄγνωστων βυζαντινῶν ἀξιωματούχων σὲ ἀκραῖες περιοχές τῆς κατατεμαχισμένης αὐτοκρατορίας· ἄγνωστες βυζαντινές κτήσεις ποὺ διατηρήθηκαν ἢ ξαναποκτήθηκαν, καὶ πολλὰ ἄλλα.

Στὴ μελέτη αὐτὴ παρουσιάζω δύο ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1291 καὶ 1328, ὅπως τὰ βρίσκουμε γραμμένα στὰ φύλλα ἐνὸς περγαμηνοῦ Εὐαγγελίου.

Τὸ Εὐαγγέλιο αὐτὸ βρίσκεται σήμερα στὰ Μετέωρα, στὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως, καὶ εἶναι ὁ ὑπ' ἀρ. 547 κώδικας τῆς μονῆς. Ὁ κωδικογράφος Βαρνάβας μοναχός, ποὺ πρόσθεσε τὸ ὄνομά του στὸ τέλος τῶν κειμένων (φ. 313^v), δὲν μᾶς πληροφορεῖ οὔτε ποῦ, οὔτε πότε, οὔτε γιὰ ποιὰ ἐκκλησία ἢ μονὴ φιλοτέχνησε αὐτὸ τὸ χειρόγραφο. Κατὰ τὸν Κατάλογο τοῦ Ν. Βέη, ὁ κώδικας εἶναι τοῦ IB' αἰ.¹. Ἄν τὸν ἐξετάσουμε ὅμως προσεκτικότερα, διαπιστώνουμε πῶς ὁ κώδικας αὐτὸς τοῦ IB' αἰ. περιῆλθε στὰ Μετέωρα μετὰ ἀπὸ ἀρκετοὺς αἰῶνες, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ἀλλὰ πάντως μετὰ τὴν Ἀλωση. Κτητορικά καὶ ἄλλα σημειώματα δείχνουν ὅτι ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο.

Στὸ φ. 313^v, ὅπου τελειώνουν τὰ κείμενα, κάτω ἀπὸ τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα, ἔχει προστεθεῖ μὲ μεταγενέστερο χέρι — ἡ γραφὴ δείχνει ἐμπειρογραφέα τοῦ ID' ἢ IE' αἰ. — τὸ ἀκόλουθο κτητορικὸ σημείωμα:

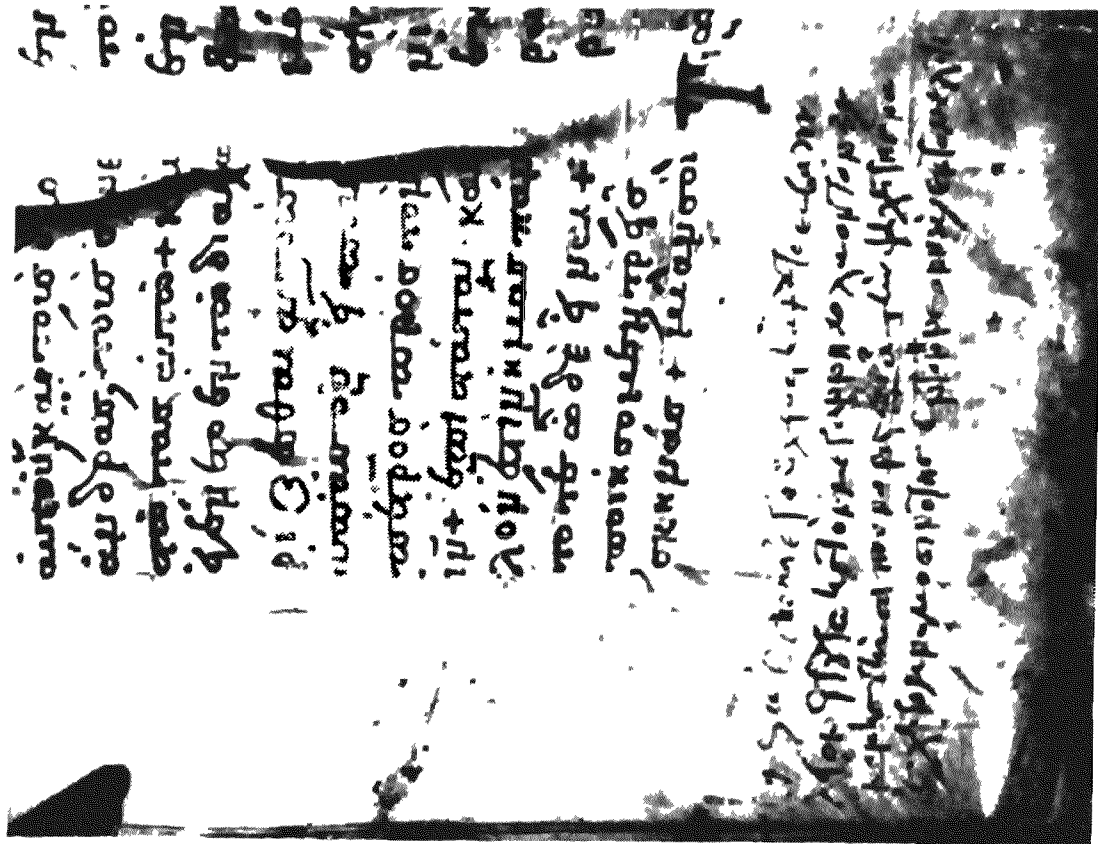
Τὸ ἅγιον καὶ ἱερὸν² εὐαγγέλιον ἔσται εἰς³ μνημόσυνον τῆς⁴ Μαντζακουρίνας⁵ δεδομένον εἰς τὸν⁶ μέγαν καὶ ἅγιον Νικόλαον τὸν Ξ(έ)νον⁸ τῆς Κορώνης⁹ στὴν Σαμπουν(έ)ραν¹⁰ † (βλ. πίν. I)

Στὸ προηγούμενο φύλλο (312^v), στὸ κάτω περιθώριο, εἶναι γραμμένο μὲ ἀδέξιο χέρι, ἄλλο σημείωμα τῆς ἴδιας ἐποχῆς:

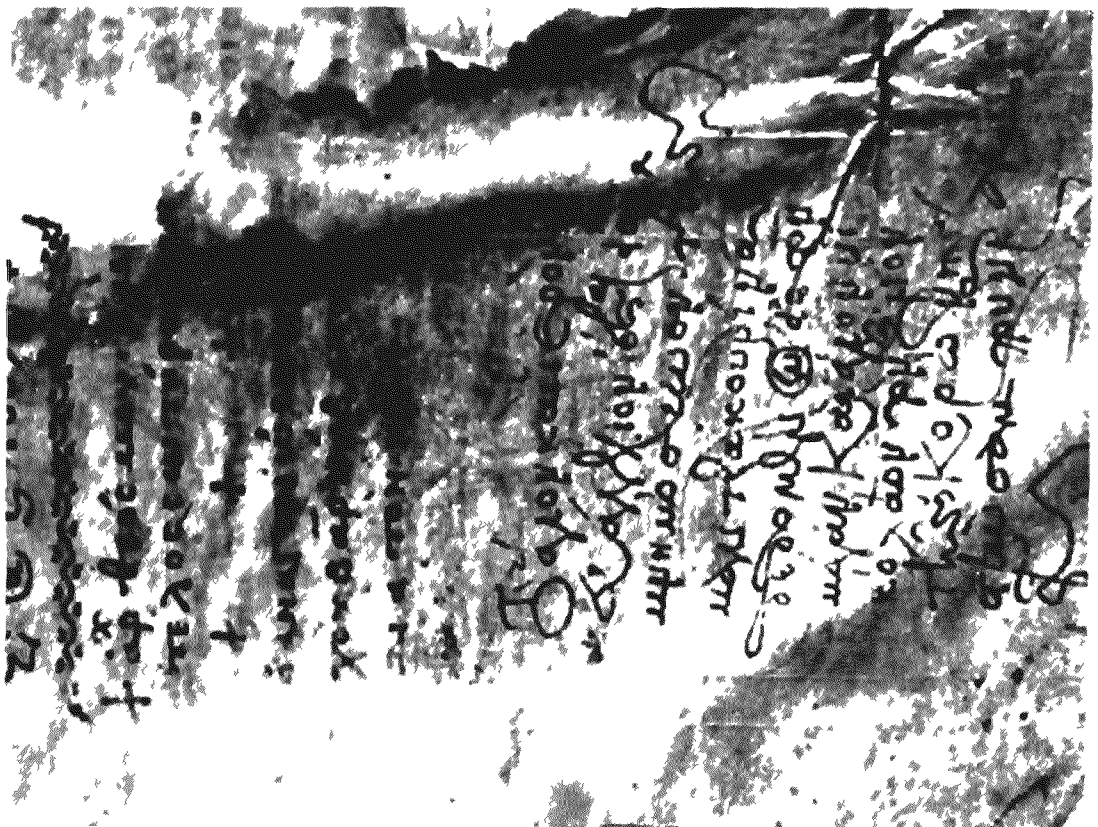
τὸ ἐδωκα ἐγὼ ὁ Χρυστηανα το εὐβακε²λειον ἐτοῦτω ης τὸν μεγαν Νηκολαον τον Ξε³νον ης τὴν Σαποναριστ(α) διὰ τὴν ψηχῆ της [=τῆς Μαντζακουρίνας] να⁴ ἔχη το μνημοσινο της εν το νην εονη και εν το μελοτι. (βλ. πίν. II)

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι κατὰ τὸν ID' ἢ IE' αἰῶνα τὸ Εὐαγγέλιο ἀνῆκε στὴ μονὴ ἁ γ ί ο υ Ν ι κ ο λ ά ο υ τοῦ Ξ έ ν ο υ στὴν Κ ο ρ ώ ν η, στὴν τοποθεσίᾳ Σαμπουνέρα ἢ Σαμπουνάριστα. Ὅταν τὸ παρέλαβαν στὴ μονή,

1. Ν. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Α', Ἀθ. 1967, σελ. 547 - 548, ἀρ. 547.

Πίν. II — Τὸ κάτω μέρος τοῦ ρ 312ν, ὅπου σημεῖωμα τῆς ἀφιερώσεως τοῦ Εὐαγγελίου.

Πίν. I — Τὸ κάτω μέρος τοῦ ρ. 313ν, ὅπου σημεῖωμα γὰ τῇ δωρεᾷ τοῦ Εὐαγγελίου σὲ μονὴ τῆς Κορώνης

έγραψαν ότι πρόκειται για δωρεά εις μνημόσυνον τῆς *Μαντζακουρίνας*. Αυτό δείχνει ὅτι ἡ Μαντζακουρίνα δὲν ζοῦσε πιά. Μετὰ τὸ θάνατό της, κάποια συγγενῆς ἢ κληρονόμος της, ἢ Χριστιάννα, ἀφιέρωσε τὸ Εὐαγγέλιο στὴ μονὴ τῆς Κορώνης διὰ τὴν ψυχὴν της [= τῆς Μαντζακουρίνας], νὰ ἔχη τὸ μνημόσυνό της ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλο(ν)τι. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον ἂν ξέραμε ποιά ἀκριβῶς ἦταν αὐτὴ ἡ Μαντζακουρίνα, γνωστὴ ἀρχόντισσα τῆς περιοχῆς, καθὼς φαίνεται, καὶ πῶς εἶχε βρεθεῖ στὴν κατοχὴ της, τὸν ΙΔ' ἢ ΙΕ' αἰώνα, τὸ Εὐαγγέλιο αὐτὸ τοῦ ΙΒ' αἰ., τὸ ὁποῖο, πρὶν γίνεи κτῆμα τῆς Μαντζακουρίνας, ἔπρεπε νὰ ἀνήκει σὲ κάποιαν ἄλλη μονὴ ἢ ἐκκλησίᾳ.

Πράγματι, ἄλλα πρόσθετα κείμενα, γραμμένα σὲ ἄλλο φύλλο τοῦ κώδικα, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἓνα ἢ ἐνάμισυ αἰὼνα πρωτύτερα, τὸ Εὐαγγέλιο αὐτὸ ἀνῆκε σὲ ἄλλο πελοποννησιακὸ μοναστήρι.

Τὰ κείμενα αὐτά, χρονολογημένα, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ ἓνα τοῦ ἔτους 1290/1 καὶ τὸ ἄλλο τοῦ ἔτους 1327/8, ἀναφέρονται σὲ κτήματα (χωράφια, ἀμπέλια, ἐλιές κλπ.), τὰ ὁποῖα οἱ ἀφιερωτές τους (ἓνας ἐπίσκοπος Μεθώνης στὴν πρώτη περίπτωση, ἓνας ἱερέας στὴ δεύτερη) εἶχαν παραχωρήσει εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἐνορίας τῶν *Κριβιτζῶν* ἢ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον εἰς τὰ *Κριβιτζά*. Εἶναι φανερό ὅτι σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι, τὴ μ ο ν ῆ Θ ε ο τ ό κ ο υ τ ῶ ν Κ ρ ι β ι τ ζ ῶ ν, ἔπρεπε νὰ βρίσκεται τὰ χρόνια ἐκεῖνα (1291 - 1328) καὶ τὸ Εὐαγγέλιο, στὸ ὁποῖο ἔχουν καταγραφεῖ τὰ δύο αὐτὰ ἀφιερωτήρια. Ἀργότερα, τὸν ΙΔ' ἢ ΙΕ' αἰώνα, περιῆλθε στὴ μονὴ ἀγίου Νικολάου τοῦ Ξένου στὴν Κορώνη, καὶ πολὺ ἀργότερα στὰ Μετέωρα.

Ξέρουμε ὅτι ὁποιοδήποτε ἄλλο χειρόγραφο μπορεῖ, γιὰ πολλοὺς καὶ γιὰ ποικίλους λόγους, νὰ μεταφερθεῖ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ν' ἀλλάξει διαδοχικὰ πολλοὺς κατόχους, νὰ ταξιδέψει ἀκόμα καὶ σὲ μακρινές ἀποστάσεις. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο μ' ἓνα Εὐαγγέλιο, ποὺ δὲν προορίζεται γιὰ ἀτομικὴ χρῆση, ἀλλ' εἶναι τὸ βασικὸ λειτουργικὸ βιβλίον, ἀπ' ὅπου διαβάζονται οἱ εὐαγγελικὲς περικοπές στὴν ἐκκλησίᾳ. Ἡ θέση του εἶναι στὴν ἀγία τράπεζα τοῦ ναοῦ. Ἡ μεταφορά του ἀπὸ ἓνα μοναστήρι σὲ ἄλλο δὲν δικαιολογεῖται σὲ ὁμαλές περιστάσεις· ὀφείλεται συνήθως στὴ διάλυση ἢ συγχώνευση μονῶν ἢ σὲ σοβαρότερες ἀνωμαλίες ποὺ ἀναστάττωσαν κάποτε τὴν περιοχὴ. Κάτι ἀπ' ὅλα αὐτὰ μεσολάβησε, φαίνεται, κάθε φορὰ ποὺ ἄλλαξε κάτοχο καὶ τὸ Εὐαγγέλιο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Γραμμένο τὸν ΙΒ' αἰώνα, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς καὶ ποῦ, βρισκόταν πάντως στὴν Πελοπόννησο, ἀνάμεσα Μεθώνη καὶ Κορώνη, ἀπὸ τὰ 1290 τουλάχιστον ὡς τὸν ΙΕ' αἰώνα. Γιὰ νὰ ταξιδέψει ὅμως ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο στὴ Θεσσαλία, πρέπει νὰ μεσολάβησε κάτι σοβαρότερο. Δὲν ἀποκλείεται, ἡ μεταφορά του στὴ Θεσσαλία νὰ ἔγινε καὶ πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὰ Ὀρλωφικά, ὅποτε, καθὼς ξέρουμε, ἄτακτα σώματα τουρκαλβανῶν διαγούμιζαν τὸ Μοριά, λεηλατοῦσαν ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια καὶ ἐπιστρέφοντας ἔπειτα πρὸς τίς ἀφετηρίες τους

πουλοῦσαν, ὅπου ἔβρισκαν πελατεία, ἱερὰ σκεύη, ἐπιταφίους, βιβλία καὶ ἄλλα κειμήλια, τὰ ὅποια φρόντιζαν νὰ ἐξαγοράσουν καὶ νὰ περισώσουν οἱ χριστιανοὶ ἄλλων περιοχῶν. Ἀλλὰ τέτοιες ἐπιδρομὲς καὶ λεηλασίες εἶχαν συμβεῖ καὶ παλαιότερα, στὴ διάρκεια τῶν τουρκοβενετικῶν πολέμων καὶ μὲ διάφορες ἄλλες ἀφορμές.

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, στὰ φύλλα ἢ στὰ παράφυλλα τοῦ χειρογράφου δὲν βρίσκουμε καμιὰ ἄλλη ἔνδειξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σημειώματα καὶ τὰ κείμενα ποὺ εἶχαν προστεθεῖ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν ἀκόμη στὴν Πελοπόννησο.

Ξαναγυρίζουμε στὰ πρόσθετα κείμενα τοῦ 1291 καὶ 1328. Ἀναφέρονται, ὅπως εἴπαμε, σὲ κτήματα ποὺ οἱ ἀφιερωτές τους τὰ παραχώρησαν στὴ μονὴ Κριβιτζῶν. Εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, δύο ἀφιερωτήρια ἔγγραφα.

Ὅσοι γνωρίζουν κάπως τὰ πράγματα, καταλαβαίνουν γιὰ ποιὸ λόγο τὰ ἀφιερωτήρια αὐτὰ ἔχουν καταγραφεῖ στίς σελίδες τοῦ Εὐαγγελίου. Τὸ Εὐαγγέλιο εἶναι τὸ ἱερότερο βιβλίο μιᾶς ἐκκλησίας ἢ τοῦ καθολικοῦ μιᾶς μονῆς. Μόνιμα τοποθετημένο πάνω τὴν ἀγία τράπεζα, ἀμετακίνητο ἐπὶ αἰῶνες (ἂν δὲν μεσολαβήσουν ἀπρόβλεπτες ἀναστατώσεις), εἶναι τὸ μόνο ἢ τὸ κύριο βιβλίο, ποὺ ὄχι μόνο δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παραπέσει, ἀλλὰ, ἀντίθετα, βρισκόταν σὲ συνεχὴ χρήσῃ, ὅσο ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖται ἡ ἐκκλησία ἢ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς.

Παρόμοιες καταγραφές ἀφιερωμάτων δὲν εἶναι σπάνιες στὰ φύλλα ἢ στὰ παράφυλλα λειτουργικῶν βιβλίων. Συνηθέστερα συναντᾶμε συνοπτικὲς ἀναγραφές, σὰν χρονογραφικὰ σημειώματα, ὅπου καταγράφεται κάθε φορὰ τὸ νέο περιουσιακὸ στοιχεῖο (κυρίως ἀκίνητο, χωράφι, ἀμπέλι κλπ.) ποὺ ἀπέκτησε ἡ ἐκκλησία ἢ τὸ μοναστήρι, τὸ ὄνομα ἢ τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν κλπ. Τὰ σημειώματα αὐτά, γραμμένα «εἰς μνημόσυνον» τῶν δωρητῶν, ἀλλὰ καὶ «εἰς ἐνθύμησιν» γιὰ λόγους πρακτικούς, συνοψίζουν συνήθως τὴ διαθήκη τοῦ δωρητῆ ἢ τὸ σχετικὸ ἀφιερωτήριο — ἔγγραφο ποὺ φυλάσσονταν στὸ ἀρχεῖο τῆς ἐκκλησίας ἢ τῆς μονῆς ὡς τίτλοι ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ ἦταν δυνατό καὶ νὰ λησμονηθοῦν, νὰ παραπέσουν ἢ νὰ ἐξαφανιστοῦν. Ξέρουμε, βέβαια, ὅτι, γιὰ νὰ τὰ διασώσουν, τὰ μετέγραφον συνήθως καὶ στὸν «ἱερὸ κώδικα» τῆς μονῆς ἢ τῆς ἐκκλησίας. Δὲν παρέλειπαν ὅμως νὰ καταγράφουν τὴ δωρεὰ καὶ στὰ φύλλα ἢ στὰ παράφυλλα ἐνὸς λειτουργικοῦ βιβλίου. Κάποτε, μάλιστα, δὲν ἀρκοῦνται σὲ μιὰ συνοπτικὴ ἀναγραφή, ἀλλὰ μεταγράφουν αὐτοῦσιο τὸ σχετικὸ ἔγγραφο. Ἔτσι λ.χ. σ' ἓνα Εὐαγγέλιο (γραμμένο στὰ 1329) ἔχουν μεταγράψει ἓνα ὁλόκληρο ἀφιερωτήριο ἔγγραφο (*ψυχοδοτικὸν γράμμα*), σχετικὸ μὲ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα στὸ Μουχλὶ τῆς Πελοποννήσου, συνταγμένο τὸ 1457¹ — ἓνα χρόνον προτοῦ πέσει τὸ Μουχλὶ στὰ χέρια τῶν Τούρκων².

1. Πρόκειται γιὰ πρόσφατο εὑρημα τοῦ καθηγητῆ Μ. Μανούσακα, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ ποὺ μοῦ τὸ ἀνακοίνωσε.

2. Πρβλ. Ε. D a r k ὀ, *Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ερεῖπια τοῦ Μουχλίου*, ΕΕΒΣ 10 (1933), σελ. 462 κέ.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ δύο ἀφιερωτήρια ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ στὸ Εὐαγγέλιο τῶν Μετεώρων.

Περιγράφοντας τὸν κώδικα ὁ Ν. Βέης ἐπισήμανε τὴν ὑπαρξή τους μὲ μιὰ σύντομη καὶ ἀσυμπλήρωτη φράση: «Ἐν φ. 247^{α-β} δύο ἀφιερωτήρια τῶν ἐτῶν . . .» (σελ. 548), ἀφήνοντας κενὸ στὴ θέση τῶν χρονολογιῶν καὶ χωρὶς νὰ προσθέσει τίποτε περισσότερο. Μιὰ νέα ἐπὶ τόπου ἐξέταση τοῦ κώδικα μὲ ὁδήγησε στὴ διαπίστωση ὅτι τὰ πρόσθετα αὐτὰ κείμενα, ἀ ν έ κ δ ο τ α ὡς σήμερα, ἀναφέρονται στὴν Πελοπόννησο τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰ. καὶ ὅτι ἄξιζε νὰ γίνουν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης.

Παρουσιάζω πρῶτα τὰ κείμενα¹.

Α'

ΑΦΙΕΡΩΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΟΝΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΩΝ ΚΡΙΒΙΤΖΩΝ

ἐπιδέδοκα (στ. 2)

ινδ. δ'

6799 (=1290/1)

Ὁ Ἰωάννης Ὁρεινόπουλος, κανονικὸς ἐπίσκοπος Μεθώνης, ἐπιδίδει πρὸς τὴ μονὴ Θεοτόκου τῆς ἐνορίας Κριβιτζῶν χωράφι τριῶν μοδίων στὴν τοποθεσία Σταυρός.

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο στὸν ὑπ' ἀρ. 547 κώδικα τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων (Εὐαγγέλιο τοῦ ΙΒ' αἰ.) στὸ φ. 247^τ καὶ κατέχει τὴν κάτω δεξιὰ στήλη τοῦ φύλλου ποὺ εἶχε μείνει ἄγραφη. Γραμμένη ἐπιφάνεια: 0,12 × 0,08. Μελάνι καστανόχρωμο ἀνοιχτό, ξεθωριασμένο ἀπὸ τὸν καιρὸ. Ὡραία γραφὴ καλλιγράφου τοῦ ΙΓ' αἰ. Γλώσσα λογία, μὲ ἰδιάζουσα ὁρολογία. Λίγα ὀρθογραφικὰ λάθη. Τονισμὸς ὅχι πάντα ὁ σωστός. Στὸ στ. 6 ἡ λ. προβέντας ἔχει γραφεῖ, ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα, στὸ περιθώριο. Ὅπως φαίνεται, τοῦ εἶχε διαφύγει ἀρχικά. — Γιὰ τὴν ἰδιόμορφη ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν μυχρτύρων (στ. 13 - 15) θὰ γίνῃ λόγος στὰ σχόλια (βλ. πίν. ΙΙΙ).

Περὶ ε χ ό μ ε ν ο. Ὁ Ἰωάννης Ὁρεινόπουλος, κανονικὸς ἐπίσκοπος τῆς Μεθώνης, ἐπιδίδει στὴ μονὴ Θεοτόκου, τῆς ἐνορίας τῶν Κριβιτζῶν, ἓνα χωράφι ἐκτάσεως τριῶν μοδίων, ποὺ βρίσκεται στὴν τοποθεσία τοῦ Σταυροῦ (στ. 1 - 5). Τὸ χωράφι αὐτὸ τὸ παραχωρεῖ ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας δικῆς του καὶ ὅλων ἐκείνων ποὺ θὰ ἀναλάβουν τὴ διαχείριση τῶν σχετικῶν εἰσοδημάτων (πάν-

1. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα περιλαμβάνονται ἀποκαταστημένες στὴ σωστὴ τους ὀρθογραφία μόνο οἱ λέξεις ποὺ θὰ ὁδηγοῦσαν σὲ παρανοήσεις ἢ θὰ δυσχέραιναν τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου στὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία παραδίδονται.

των τῶν εἰσερχομένων εἰς αὐθεντίαν τῆς προβέντας αὐτῆς, στ. 5 - 7). Ἀκολουθοῦν οἱ συνηθισμένοι ὅροι δωρεᾶς, ὅτι τὸ παραχωρεῖ οἰκαιοθελῶς κλπ. (στ. 7). "Ὅποιος τολμήσει νὰ ἀνατρέψει αὐτὴ τὴ δωρεὰ καὶ νὰ τὸ στέρησει ἀπὸ τὴ μονή, θὰ ἔχει ἀντίδικον τὴν ἴδια τὴ Θεοτόκῳ (στ. 8 - 12). Χρονολογία [λείπει ὁ μήνας] (στ. 12).

Ἀναγραφή τριῶν μαρτύρων ποὺ ἔτυχε νὰ παρευρεθοῦν ἐκεῖ, ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα (στ. 13 - 15) καὶ ἐνὸς ἀκόμῃ τέταρτου μάρτυρα (στ. 15).

Ἰωάννης Ὁρηνόπουλος, κανον(ικὸς) ἐπί²σκοπ(ος) Μεθώ-
ν(ης) ἐπιδέδοκα εἰς τ(ὴν) ὑπ(ερα)γ(ίαν)|³ Θ(εοτό)κον, ἐνω-
ρί(ας) τῶν Κριβιτζ(ῶν). (χωράφιον)|⁴ μοδ(ίων) γ', τῷ ἐν
τῇ τοποθε(σία) τοῦ Στ(αυ)ροῦ|⁵ διακείμ(ε)ν(ον), ὑπὲρ ψυ-
χικῆς σωτη)ρί(ας) ἐμοῦ τε|⁶ καὶ πάντ(ων) τῶν εἰσερχο-
μέν(ων) εἰς αὐθ(εν)τ(ίαν) τῆς \\\προβεντ(ας)// ⁷ αὐτῆς, αὐτο-
θελῶς, αὐτοπροαιρέτ(ως) μου|⁸ μὴ παρὰ τινὸς(ς) κολυό-
μεν(ον). εἰ τις (δὲ) φο|⁹ραθείη ἀνατρέψαι αὐτὸ ἐκ τ(ὴν)
αὐτ(ὴν)|¹⁰ μονήν, εὖρη Θ(εὸ)ν κ(α)τήγορ(ον) τὸ αὐτοῦ ερ-
γ(ον)|¹¹ καὶ τ(ὴν) ὑπ(ερα)γ(ίαν) Θ(εοτό)κον ἀντίδικον ἐν
ἡμέρ(α)|¹² κρίσεως: ἔτ(ους) ,ςψ'θ' (ἰνδικτιῶνος) δ' †.

|¹³ Μαρτ(υ)ρ(ία) Βασιλ(είου) τοῦ γονδουριαρ(ίου) καὶ Βα-
σιλ(είου)|¹⁴ τοῦ κουράτ(ο)ρ(ος) καὶ Σεργίου τοῦ|¹⁵ κτίστη
\\οί/ κατευρεθέντ(αις) κ(α)τὰ τ(ὴν) τήνδ(ε) ἡμέρ(αν) † // Νι-
κολ(άου) τοῦ Ψαρομάλου.

⁴ τῷ : τὸ

Β'

ΑΦΙΕΡΩΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΟΝΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΑ ΚΡΙΒΙΤΖΑ

ἐπαίδωκα τῶν ἀνασταμῶν μου (στ. 3)

ἰνδ. ια'

6836 (=1327/8)

Ὁ ἱερέας Ἰωάννης Παγάνος ἐπιδίδει στὴ μονὴ Θεοτόκου στὰ Κριβιτζὰ ἀμ-
πέλια, ἐλιές κλπ.

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο στὸν ἴδιο κώδικα, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο,

[illegible]

καὶ στὸ ἴδιο φύλλο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πίσω ὀψη (φ. 247^v), ἡ ὁποία εἶχε ἀφαιρεθῆ ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ κώδικα ἄγραφη. Γραμμένη ἐπιφάνεια: 0,11 × 0,16. Μελάνι μαῦρο. Γραφή ὄχι ιδιαίτερα ἐπιμελημένη. Κάπως πιὸ ἀτημέλητη καὶ με ἀπόχρωση πιὸ ἀνοιχτόχρωμου μελανιοῦ ἢ φράση καὶ ἐμᾶς τῶν ταπεινῶν ἱερέων καὶ τοῦ χριστονόμου λαοῦ (στ. 13 - 14). Γλώσσα τῶν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς, ἴσως με κάποιες τοπικὲς ἰδιομορφίες. Πολλὰ ὀρθογραφικὰ λάθη. Τονισμός σχεδὸν ἀνύπαρκτος (βλ. πίν. IV).

Π ε ρ ι ε χ ὁ μ ε ν ο. Στὴν ἀρχὴ ἡ συνηθισμένη φράση «ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς κλπ.» (στ. 1 - 3). — Ὁ ἱερέας Ἰωάννης Παγάνος παραχώρησε ἀπὸ τὸ κτῆμα τὸ ὁποῖο κατέχει με τὸν Γεώργιο Χρυσαλέτρη καὶ με τὰ παιδιὰ τοῦ τελευταίου, τὸ μερίδιό του, δηλαδὴ τὸ μισό[;], στὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου στὰ Κριβιτζὰ (στ. 6). — Τὸ παραχωρεῖ γιὰ τὴ σωτηρίᾳ τῆς ψυχῆς του, νὰ τὸ κατέχει ἡ μονὴ γιὰ πάντα (εἰς ἀπεράντους αἰῶνας) (στ. 6 - 7). — Κι ἂν κανένας ἀπὸ τοὺς δικούς του ἐπιχειρήσει νὰ ἀνατρέψει τὴ δωρεά, καταπατώντας ἢ διεκδικώντας κάτι ἀπὸ τὸ ἀμπέλι, ἀπὸ τίς ἐλιές καὶ ὅ,τιδήποτε ἄλλο εἶναι μέσα στὰ σύνορα αὐτοῦ τοῦ τόπου, νὰ ἔχει τὴν κατάρα τῶν 318 πατέρων τῆς Ἐκκλησίας κλπ. καὶ ἡμῶν τῶν ταπεινῶν ἱερέων καὶ τοῦ χριστονόμου λαοῦ (στ. 8 - 14). — Χρονολογία [λείπει ὁ μήνας] (στ. 14).

Ἐννόμ(α)τι του Π(ατ)ρ(ὸ)ς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ του αἰου
Πν(εύματο)ς καὶ τ(ης) κηρ(ίας) καὶ ἀλληθ(ους)|² υπ(ε)ρ-
(αγίας) ευ(λ)ο(γῆ)μ(ε)ν(ης) δεσποινῆς ἡμ(ῶν) Θ(εοτό)-
κου καὶ αεὶ παρθ(έ)ν(ου) Μαρι(ας) τῆς παντ(α)|³νάσου·
ὅτε καγῶ Ιω(άννης) ἱερεὺς ὁ Παγάνο(ς) ἐπαίδωκ(α) τ(ῶν)
ανασταμ(ῶν) μου|⁴ τὸν οπιον εχ(ω) μετὸν Γεωργ(ιον) τὸν
Χρυσαλέτρ(ην) καὶ μετα τα τέκνα|⁵ αὐτοῦ καὶ ἐπέδ(ωκα)
το ἡμῆραδι μου τὸ (ἡμισυ) εἰς τὴν ὑπ(ε)ρ(αγίαν) Θ(εοτό)-
κον|⁶ εἰστα Κρυβηζτὰ ὑπ(ἐρ) ψυχῆς καὶ σ(ωτη)ρί(ας) να
το εχ(η) ἀεὶ καὶ|⁷ πάντοτ(αι) αἰώνων τ(ῶν) αἰών(ων) ε(ως)
ἀπεράντ(ους) αἰων(ας)|⁸ καὶ ἱ τῆς το ἀνατρέψῃ αὐτῶ ἀπὸ το
μερ(ος) το ἐδικόν μ(ου)|⁹ ἥγουν το ἀμπελλ(ιν) ἐκείνω καὶ
τ(αῖς) ἐλές καὶ ι τη ἄλλ(ον)|¹⁰ αἶνε ἔσω εἰστόν περιώρων
τοῦ τόπου ἐκνουῦ, να εχ(η)|¹¹ τὴν ἀρὰν τ(ὸν) τι' καὶ ἡ' θεο-
φώρ(ων) π(ατέ)ρων τῶ αἰΝι|¹²καία καὶ τὴν λέπραν τοῦ Γηεζῆ

καὶ τὴν ἀχών(ειν)¹³ τοῦ Ἰούδα
καὶ ἐμὰς τῶν ταπειν(ῶν) ἱερ(έων) καὶ τοῦ¹⁴ χριστονημου
λαοὺ ἔτ(ους), ,ςῶλς', ια' (ἰνδικτιῶνος).

1 εννόματι: ἐν ὀνόματι || 3 τῶν ἀνασταμῶν: τὸν ἀνασταμὸν || 4 μετα τα τεκνα: δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ὁ γραφέας ἤθελε νὰ γράψῃ με τα τέκνα, ὅποτε τὸ δεύτερον τα θὰ τὸ ἀποδίδωμε σὲ συνηθισμένο λάθος διττογραφίας. Ἴσως τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη τὸ μὲ δὲν εἶχε ὁλότελα ὑποκαταστήσῃ τὴ χρῆση τοῦ μετὰ || 6 Κρυβηζτά: ἀρχικὰ ἦταν γραμμένο Κρυβηττά καὶ ὕστερα διορθώθηκε Κρυβηζτά, ἀντὶ Κρυβηττά || ὑπὲρ ψυχῆς καὶ σωτηρίας: πιθανὴ παρανόλησις ἀντὶ ψυχικῆς σωτηρίας || 8 ἰ της: εἴ τις || αὐτῶ: αὐτὸ || 9 ἐκεῖνω: ἐκεῖνο || ι τη: εἴ τι || 10 αινε: ἐνε || 11 τόν: τῶν || 11/12 τῶ αἱ Νικαία: τῶν ἐν Νικαίᾳ || 12 ἀχώνειν: ἀ(γ)χόνην

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ

Σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ἔχουμε συνήθως μπροστὰ μας ἓνα λυτὸ ἔγγραφο, πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο (ἀπλὸ ἢ ἐπικυρωμένο), ἢ ἔχουμε αὐτούσιο τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου καταστρωμένο σὲ κάποιον κώδικα (ἐπίσημο ἢ ὄχι). Στὴν παρούσα περίπτωσι δὲν ἔχουμε οὔτε τὸ ἓνα, οὔτε τὸ ἄλλο.

Μὲ μιὰ πρώτη καὶ πρόχειρη ματιά, ὅποιος ἀνοίξῃ τὸ χειρόγραφο καὶ διαβάσῃ Ἰωάννης Ὁρηνόπουλος, κανονικὸς ἐπίσκοπος Μεθώνης ἐπιδέδωκα κλπ., θὰ μπορούσε νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἀφιερωτὴς πρόσθεσε στὸ χειρόγραφο ἓνα ἀπλὸ σημεῖωμα, κάτι σὰν «ἐνθύμησις», γιὰ νὰ τὸν θυμοῦνται οἱ μεταγενέστεροι καὶ νὰ τὸν μνημονεύουν. Στὴν περίπτωσι ὅμως αὕτη δὲν θὰ παρέλειπε νὰ προσθέσῃ στὸ τέλος καὶ ἓνα εὐχέσθε οἱ ἐντυγχάνοντες ἢ κάτι ἀνάλογο. Ἐξ ἄλλου, τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων, στὸ τέλος, καὶ ἄλλα στοιχεῖα, μαρτυροῦν ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἀκολουθεῖ τὸν τύπο καὶ τὴν νομικὴ διατύπωση τῶν ἐγγράφων ποὺ συντάσσονταν σὲ περίπτωσι δωρεᾶς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἐμφανέστερα στὸ δεύτερο κείμενο, ποὺ διατηρεῖ καὶ τὴν καθιερωμένη εἰσαγωγικὴ φράσι, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζαν συνήθως οἱ διαθῆκες καὶ τὰ ἀφιερωτήρια ἔγγραφα: Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ κλπ.

Εἶναι βέβαιον, λοιπόν, ὅτι καὶ στὴν πρώτη καὶ στὴν δεύτερη περίπτωσι εἶχαν συνταχθεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν τύπο καὶ τοὺς κανόνες τῆς ἐποχῆς, τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ νομιμοποίησι τῆς δωρεᾶς ἀφιερωτήρια ἔγγραφα. Μιὰ πρόσθετη κατοχύρωση ἦταν ἡ καταχώρισις τῆς δωρεᾶς καὶ στὸ Εὐαγγέλιον τῆς μονῆς. Ἐδῶ ὅμως δὲν μεταγράφουν αὐτούσιο καὶ ὁλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου, ἀλλὰ μόνον τὰ κύρια καὶ οὐσιώδη σημεῖα του. Καθὼς μάλιστα ἀποσποῦν καὶ μεταφέρουν αὐτούσια μιὰ φράσι, παραλείπουν ὕστερα κάποια ἐνδιάμεση καὶ συγκολλοῦν στὴ συνέχεια μιὰν ἄλλη, αὐτούσια ἢ συντομευ-

μένη, τὸ κείμενο καταντᾷ σὲ κάποια σημεῖα ἀσύντακτο ἢ δημιουργοῦνται ἀσάφεις, ποὺ ἐπιβάλλουν κάποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν εἴμαστε ἢ ὄχι σὲ θέση νὰ τὶς κατανοήσουμε καὶ νὰ τὶς ἐρμηνεύσουμε σωστά, μιὰ καὶ δὲν ἔχουμε πλήρεις τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου.

Α'

Ἀπὸ τὸ πρῶτο κείμενο εἶναι φανερό ὅτι παραλείπονται οἱ εἰσαγωγικὲς φράσεις *Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς κλπ.* Οἱ στ. 1 - 5 (*Ἰωάννης Ὁρηνόπουλος. . . ἐπιδέδωκα . . . ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας ἐμοῦ τε. . .*) εἶναι, πιθανότατα, ἀντιγραμμένοι αὐτοῦσι ἀπὸ τὸ ἔγγραφο. Μετὰ τὸ *ἐμοῦ τε* θὰ περιμέναμε καὶ *τῶν γονέων μου* (τάδε καὶ τάδε) ἢ κάτι ἀνάλογο. Στὴ θέση τους ὅμως ἀκολουθοῦν ἄλλα (στ. 6 - 7), ποὺ κάνουν τὴ φράση κάπως δυσνόητη: *ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας ἐμοῦ τε καὶ πάντων τῶν εἰσερχομένων εἰς αὐθεντίαν τῆς προβέντας αὐτῆς.* Ἄν ὁ γραφέας δὲν πῆδησε (μετὰ τὸν στ. 5) κάποια ἄλλη ἐνδιάμεση φράση, θὰ πρέπει νὰ καταφύγουμε σὲ εἰκασίες, γιὰ νὰ συλλάβουμε τὸ νόημα τοῦ κειμένου ποὺ ἔχουμε μπροστὰ μας. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀφιερωτής, ἐπίσκοπος τῆς Μεθώνης, εἶχε τὴν αὐθεντίαν τῆς προβέντας αὐτῆς (—τῆς ἐνορίας τῶν Κριβιτζῶν;), ἦταν δηλαδὴ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς προβέντας (βλ. σχόλια παρακάτω) καὶ εἰσέπραττε τὰ ἀντίστοιχα δικαιώματα ἢ εἰσοδήματα κλπ. Παραχωρώντας τώρα ἓνα χωράφι στὴ μονὴ Κριβιτζῶν, φαίνεται ὅτι ἐκχωροῦσε συνάμα καὶ τὰ ἀντίστοιχα δικαιώματά του, τὸ ζέκοβε ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς προβέντας, πράγμα ποὺ θὰ ἴσχυε, καθὼς φαίνεται, καὶ γιὰ ἐκείνους ποὺ θὰ τὸν διαδέχονταν στὴ διαχείριση ἢ διακυβέρνηση αὐτῆς τῆς προβέντας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ δωρεὰ δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὴ δική του ψυχικὴ σωτηρία, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν εἰσερχομένων εἰς αὐθεντίαν τῆς προβέντας αὐτῆς. Εἶναι ἡ μόνη ἐξήγηση ποὺ μπορῶ νὰ δώσω στὸ δυσνόητο αὐτὸ σημεῖο — καὶ τὴ διατυπώνω μὲ κάθε ἐπιφύλαξη.

Τὸ ἀφιερωτήριο ἔγγραφο, στὸ πρωτότυπό του, εἶχε βέβαια στὸ τέλος καὶ τὶς ἀπαραίτητες ὑπογραφές: † *Βασίλειος ὁ γουδουριάριος μαρτυρῶν ὑπεργραφα* † (ἢ *μαρτυρῶ* †), † *Βασίλειος ὁ κουράτωρ μαρτυρῶ* † κλπ. — Στὸ κείμενό μας, ποὺ δὲν εἶναι πιστὸ καὶ πλήρες ἀντίγραφο, ὁ γραφέας σημειώνει συνοπτικὰ ποιοὶ εἶχαν ὑπογράψει ὡς μάρτυρες: *Μαρτυρία Βασιλείου τοῦ γουδουριαρίου καὶ Βασιλείου τοῦ κουράτωρος καὶ Σεργίου τοῦ κτίστη, Νικολάου τοῦ Ψαρομάλλου* (στ. 13,14, 15). Ἀφοῦ ὅμως ἔγραψε τὰ τέσσερα αὐτὰ ὀνόματα, ξαναγύρισε πρὶν ἀπὸ τὴ λ. *Νικολάου*, ἔβαλε ἓνα παραπεμπτικὸ σημεῖο (:) καὶ πρόσθεσε τὴ φράση: *οἱ κατευρεθέντες κατὰ τὴν τήνδε ἡμέραν.* Ἡ φράση ἀναφέρεται στοὺς τρεῖς πρῶτους μάρτυρες, τὸν Βασίλειο τὸν γουδουριάριο, τὸν Βασίλειο τὸν κουράτωρα καὶ τὸν Σέργιο τὸν κτίστη, οἱ ὅποιοι, καθὼς φαίνεται, δὲν ἦταν μόνιμοι κάτοικοι τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ ἔτυχε νὰ παρευρίσκονται τὴν ἡμέρα ἐκείνη στὸν τόπο ὅπου συντάχθηκε τὸ ἀφιερωτήριο ἔγγραφο (πιθανότατα ἐκεῖ

ὅπου ἦταν ἡ ἔδρα τοῦ ὀρθόδοξου ἐπισκόπου Μεθώνης ἢ στὴ μονὴ τῶν Κριβιτζῶν). Ἡ φράση αὐτὴ ποὺ πρόσθεσε ἐκ τῶν ὑστέρων ὁ γραφέας, ἔπρεπε βέβαια νὰ εἶναι σὲ πτώση γενική, γιὰ νὰ ἐναρμονίζεται συντακτικὰ μὲ τὰ συμφραζόμενα (*Μαρτυρία Βασιλείου. . . καὶ Βασιλείου. . . καὶ Σέργιου. . . τῶν κατευρεθέντων*). Πάντως δὲν τὴν ἔχει ἐπινοήσει ὁ ἴδιος. Ὑπῆρχε ἀσφαλῶς σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ ἐγγράφου. Συνηθισμένες εἶναι, σὲ ἐκκλησιαστικὰ κυρίως ἔγγραφα, σὲ δίκαιες ἀνάμεσα σὲ δύο μονές γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς κυριότητος κάποιων κτημάτων κλπ., παρόμοιες ἐκφράσεις: *παρουσία καὶ τῶν κατευρεθέντων τάδε καὶ τάδε. . .* Αὐτοὶ οἱ συμπτωματικὰ παρευρισκόμενοι, ποὺ μνημονεύονται στὰ ἔγγραφα ἢ προσυπογράφουν ὡς μάρτυρες, εἶναι συνήθως ἀξιόλογα πρόσωπα, ποὺ ἡ γνώμη τους, ἡ μαρτυρία καὶ ἡ ὑπογραφή τους προσδίδουν πρόσθετο κύρος στὸ συντασσόμενο ἔγγραφο. Ὁ ἐπίσκοπος Μεθώνης λοιπόν, συντάσσοντας τὸ ἀφιερωτήριό του, ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκεῖ παρουσία τριῶν τέτοιων προσώπων καὶ ζήτησε τὴ μαρτυρία καὶ τὴν ὑπογραφή τους. Ὁ γραφέας τοῦ κειμένου μας ἤξερε, φαίνεται, τὴν ἰδιαιτέρη σημασία τῶν τριῶν αὐτῶν ὑπογραφῶν, γι' αὐτὸ καὶ δὲν θεώρησε ἐπουσιώδη λεπτομέρεια τὴ φράση οἱ κατευρεθέντες κατὰ τὴν τήνδε ἡμέραν, φράση τὴν ὁποία εἶχε παραλείψει ἀρχικά. Ὁ τελευταῖος ποὺ ὑπέγραφε συνήθως τὰ ἔγγραφα ἦταν, καθὼς ξέρουμε, ἐκεῖνος ποὺ τὰ συνέτασσε καὶ τὰ ἔγραφε (ὁ καὶ γραφεὺς τοῦ ὅλου ὕφους), ὁ νομικὸς ἢ κάποιος ἄλλος ἀρμόδιος ἀπὸ τὸ προσωπικὸ τῆς ἐπισκοπῆς ἢ τῆς ἐνορίας. Αὐτὴ τὴν ἰδιότητα πρέπει νὰ εἶχε καὶ στὴν παρούσα περίπτωση ὁ τελευταῖος μάρτυρας, ὁ Νικόλαος ὁ Ψαρόμαλλος. Ὁ γραφέας τοῦ κειμένου ποὺ μᾶς διασώθηκε, συνοψίζοντας τὶς ὑπογραφές, παρέλειψε τοὺς τίτλους καὶ τὰ ἀξιώματα τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μάρτυρα, ἐπειδὴ ἴσως ἦταν σύγχρονός του, ἀρκετὰ γνωστὸς καί, ὅπως δὲν ἔπρεπε, μόνιμος κάτοικος τῆς περιοχῆς. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς προηγούμενους ὅμως μάρτυρες, ποὺ βρέθηκαν περαστικοὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ, οἱ δύο πρῶτοι σημειώνονται, ὅπως νομίζω, μὲ τὸ ἀξίωμα τους: *Βασίλειος ὁ γουδουριάριος καὶ Βασίλειος ὁ κουράτωρ*. Ὁ τρίτος, ὁ Σέργιος ὁ κτίστης, συγκαταλέγεται ἐπίσης στὰ σημεινόμενα πρόσωπα ποὺ παρεπιδημοῦσαν στὴν περιοχὴ καὶ παρακλήθηκαν νὰ προσθέσουν τὴν ἑγκυρὴ μαρτυρία τους μὲ τὴν ὑπογραφή τους. Ἐπομένως δὲν ἦταν ἀπλὸς κτίστης. Ξέρουμε πῶς στὶς ἐπαρχίες, ἀκόμη καὶ σὲ ἀκραῖες περιοχές, συχνὰ μετακαλοῦσαν συνεργεῖα μαστόρων ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα, κάποτε κι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη¹. Τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς (ἀρχιτέκτονες, διακοσμητές, ζωγράφους κλπ.) τοὺς εἶχαν, ὅπως ἦταν φυσικό, σὲ μεγάλη ὑπόληψη ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς ὑποδέχονταν. Κάτι τέτοιο πιθανότατα ἦταν καὶ ὁ Σέργιος. Ἐκτὸς ἀν Κτίστης εἶναι τὸ ἐπώνυμό του καὶ εἶχε κάποιο ἄλλο ἐπάγγελμα ἢ ἀξίωμα, τὰ ὁποῖα ὁ γραφέας παρέλειψε.

1. Βλ. 'Α. 'Ο ρ λ ά ν δ ο υ, 'Η ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς μονῆς Θεολόγου Πάτμου, 'Αθ. 1970, σελ. 267.

“Όπως δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης τὸ γουδουριάριος καὶ τὸ κουράτωρ, ποὺ ἀρχικὰ δῆλωναν ἀξίωμα, νὰ εἶχαν καταλήξει σὲ ἀπλὰ ἐπώνυμα. Αὐτὸ ὅμως τὸ θεωρῶ κάπως ἀπίθανο, τουλάχιστον γιὰ τὸ κουράτωρ. Στὰ 1290/1 δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ λέγεται κουράτωρ παρὰ μόνο ἐκεῖνος ποὺ κατεῖχε τὸ ἀντίστοιχο ἀξίωμα.

Ἰωάννης Ὁρηνόπουλος, κανονικὸς ἐπίσκοπος Μεθώνης (στ. 1 - 2). Ἡ ἀνάγνωση Ὁρηνόπουλος (καὶ ὄχι Ἰωάννης ὁ Ρηνόπουλος) εἶναι, νομίζω, σωστή. Ὁ γραφέας, ποὺ χρησιμοποιοῦ τόνους καὶ πνεύματα, δὲν θὰ παρέλειπε τὴ δασεία πάνω στὸ ρ, ἂν αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο γράμμα τῆς λέξης, ἂν δηλαδὴ τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἐπισκόπου ἦταν Ὁρηνόπουλος. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε ἂν ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἔγραφε τὸ ἐπώνυμό του μὲ η ἢ μὲ εἰ κλπ. κι ἂν τὸν εἶχε ἀπασχολήσει ἡ ἐτυμολογικὴ του προέλευση. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ἀπαντοῦμε στὴν Κρήτη τὸ ἐπώνυμο Ὁρινᾶς, ποὺ ὁ Ξανθουδίδης τὸ συσχέτισε μὲ τὸ τοπωνύμιον Ὁρεινὰ. Στὴν γνωστὴ συνθήκη Βενετῶν - Καλλιέργη (1299) ὑπογράφει ὡς μάρτυρας (καὶ γραφεὺς τοῦ ὅρου) ὁ Νικηφόρος Ὁρινᾶς, εὐτελὴς ἱερεὺς, πρωτοψάλτης καὶ ταβουλλάριος νήσου Κρήτης¹.

Στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους Μεθώνης² ὁ Ἰωάννης Ὁρεινόπουλος τοῦ 1290/1 εἶναι, ἀπ’ ὅσο ξέρω, ἄγνωστος.

Ἡ λ. κανονικὸς (=σύμφωνα μὲ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες καὶ τὸ Κανονικὸ Δίκαιον) εἶναι γνωστὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὁρολογία τῶν Βυζαντινῶν. Ἐδῶ ἡ λ. κανονικὸς ἔχει ἴσως προστεθεῖ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσαι ὅτι ὁ ἐπίσκοπος εἶναι ὁ ρ θ ὁ δ ο ξ ο ς, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν λατίνον ἐπίσκοπον τῆς Μεθώνης, τὸν ὁποῖο οἱ ὀρθόδοξοι δὲν θεωροῦσαν κανονικό. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς χρησιμοποιοῦ τὴ λατινοελληνικὴ φρασεολογία τῆς ἐποχῆς του, φέρεται μάλιστα ὡς ἐπικεφαλῆς μιᾶς προβέντας (βλ. παρακάτω σχόλια), ἴσως ἐδῶ τὸ κανονικὸς βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέσι μὲ τὴν προβέντα, ἡ ὁποία λέγεται ἀλλιῶς καὶ *canonia*.

Τὸ πρόβλημα εἶναι, ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς φρασεολογίας, ἂν ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἦταν ὀρθόδοξος ἢ καθολικός. Πρῶτα-πρῶτα, τὸ ἀφιερωτήριό του δὲν ἔχει καμία ἐνδειξη (ἐξουσιοδότηση, ἐπικύρωση, μαρτυρία κλπ.) λατινικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, βενετικῆς ἢ φραγκικῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα, οἱ μάρτυρες ποὺ ὑπογράφουν εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, πιθανότατα βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι — ὅπως δὴποτε πάντως ὄχι καθολικοὶ ἢ Βενετοὶ ἢ Φράγκοι ἀξιωματοῦχοι³. Δεύτερον, ἀφιερώνει τὸ κτῆμα του σὲ ἓνα ὀρθόδοξο μοναστήρι, ποὺ

1. Βλ. τὴν βελτιωμένη ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου ὑπὸ Σ. Ξανθοῦ διδου, *Συνθήκη μεταξὺ τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας καὶ Ἀλεξίου Καλλιέργη*, Ἀθηνᾶ (1902), σελ. 330.

2. Πρβλ. Ἰ. Ἀναστασίου, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 242 - 243.

3. Ἐξ ἄλλου οἱ καθολικοὶ ἐπίσκοποι τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης, καὶ μετὰ τὴν κατὰ-

κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων, καὶ παρὰ τὶς ἀνωμαλίες τῶν καιρῶν, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι ὀρθόδοξο (βλ. παρακάτω). Τρίτον, τὸ ἀφιερωτήριον, ποὺ ἦταν καὶ ἐπίσημος τίτλος ἰδιοκτησίας, καταγράφεται σὲ ἓνα ὀρθόδοξο ἑλληνικὸ Εὐαγγέλιον, ποὺ ἦταν τὸ Εὐαγγέλιον μιᾶς ὀρθόδοξης μονῆς.

Ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος τῆς ἐνορίας τῶν Κριβιτζῶν (στ. 2 - 3) δὲν ἦταν ἐνοριακὸς ναὸς (μέσα ἢ κοντὰ στὴν πόλιν τῆς Μεθώνης), ἀλλὰ μοναστήριον. Στὸ ἴδιο κείμενον, παρακάτω, διαβάζουμε τὴ φράση: εἴ τις δὲ φοραθεῖ ἀνατρέψαι αὐτὸ ἐκ τῆς αὐτῆς μ ο ν ῆς (στ. 9 - 10). Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἡ μονὴ Κριβιτζῶν μνημονεύεται καὶ σὲ ἄλλα μεταγενέστερα κείμενα. Ἐπιτόπιες ἔρευνες μου ἐπέτρεψαν νὰ ἐντοπίσω τὰ ἐρεπίπια της.

Ἡ ἐνορία, ποὺ σήμερον συμπίπτει μὲ τὴ συνοικία μιᾶς πόλεως, στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὁρολογία τῶν Βυζαντινῶν δῆλωνε μιὰ ὁλόκληρη περιφέρεια, ποὺ περιλάμβανε ἓνα ἢ καὶ περισσότερα χωριά. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἐνορίας βρισκόταν συνήθως ἓνας πρωτοπαπᾶς, ποὺ εἶχε γύρω του καὶ ἄλλους ἀξιωματούχους. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση ἡ ἐνορία ἦταν μιὰ ὑποδιαίρεση τῆς μητρόπολης ἢ τῆς ἐπισκοπῆς, στὴν ὁποία ὑπαγόταν¹. Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια νομίζω ὅτι χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ὁ ὅρος ἐνορία, καὶ ὅχι μὲ τὴ γενικότερη σημασία ἐνορία = χώρα, ὑπαιθρος, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν πόλιν, τὸ κάστρον. Στὴν ἐνορία τῶν Κριβιτζῶν ἀνῆκε καὶ ἡ ὁμώνυμη μονὴ τῆς Θεοτόκου.

Γιὰ τὴ φράση πάντων τῶν εἰσερχομένων εἰς αὐθεντίαν. . . (στ. 6 - 7) ἔγινε ἤδη λόγος παραπάνω.

Ἡ λ. προβέντα (στ. 6), γνωστὴ σὲ βυζαντινὰ κείμενα καὶ μὲ τὸν τύπον προβέντα ἢ προβένδα, ἔχει τὴν καταγωγὴν της στὴ λατινικὴ γλώσσα. Provenda ἢ praebanda ἢ prevenda στὴ λατινικὴ μεσαιωνικὴ ὁρολογία σημαίνει ἀρχικὰ τὴν παροχὴν στρατιωτικοῦ σιτηρεσίου· ἀργότερα τὴν περιοδικὴ ἢ τακτικὴ παροχὴν τροφίμων, σὲ συνέχεια τὴν καθημερινὴ ἢ περιοδικὴ παροχὴν τροφίμων σὲ μιὰ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα καί, τέλος, τὴν ἴδια τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, ποὺ στὴ Δύση λέγεται καὶ ἐκκλησιαστικὸν beneficium ἢ canonica².

ληψὴ τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἐξακολούθησαν νὰ ὑπάγονται ὑπὸ τὸν πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας, ὁ ὁποῖος καὶ τοὺς εἶχε παραχωρήσει «φίε» μέσα στὶς κτήσεις τοῦ Πρίγκιπα (βλ. D. J a c o b y, *La féodalité en Grèce médiévale - Les Assises de Roumanie*. . ., Παρίσι 1971, σελ. 223 κέ. — Παρακάτω ὡς *Assises*).— Τέλος, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. 178 Assise, ἡ δωρεὰ κτήσεων σὲ [καθολικὰ] ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα γίνεται μόνον ὑπὸ ὅρους: ὁ δωρητὴς παραχωρεῖ τὶς κτήσεις μόνον ἐνόσω ζεῖ ὁ ἴδιος. Γιὰ νὰ ἔχει μόνιμο χαρακτὴρ ἡ δωρεὰ, ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ἐγκριση τοῦ Πρίγκιπα (βλ. D. J a c o b y, *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque*, TM 2, 1967, σελ. 459 [=Var. Repr. ὁπ. π., ἀρ. VI] — παρακάτω ὡς *Archontes grecs*).

1. Hélène Ahrweiler, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne*. . . TM 1 (1965), σελ. 55 - 56, 117, 126 κέ.

2. Βλ. D u C a n g e, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. — J. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, στή λ.

Ὡστόσο, ὅπως εἶπαμε, ὁ ὅρος ἀπαντᾷ καὶ σὲ βυζαντινὲς πηγές, καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τῆς Φραγκοκρατίας. Δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμη ἀποτελέσει θέμα εἰδικῆς μελέτης.

Ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα ποὺ μπόρεσα νὰ συγκεντρώσω:

Στὸ λεγόμενον «καταστατικὸν» τῆς Θεοτόκου τῆς Ναυπακτιωτίσσης, ἔγγραφο ποὺ συντάχθηκε γύρω στὰ 1060 - 1068, ὁ Ν. Βέης ἐπισημαίνει, ἀνάμεσα στὶς ὑπογραφὰς ποὺ τὸ συνοδεύουν, τὸ ἐπώνυμο *Πρεβεντινὸς* καὶ γράφει σχετικά: «Τὸ *Πρεβεντινὸς* πρέπει ν' ἀναχθῇ εἰς τὸ *προβέντα* (λατ. *praeventa*), τοῦθ' ὅπερ καὶ ὡς τοπωνύμιον ἀπαντᾷ ἐν ταῖς ἐλληνικαῖς χώραις»¹. Ἄν τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ (δηλωτικὸ τοῦ τόπου καταγωγῆς) προϋποθέτει πράγματι καὶ ἐλληνικὸ τοπωνύμιον *Προβέντα*, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ὅρος *προβέντα* ἢ *πρεβέντα* ἦταν γνωστὸς στὸ Βυζάντιο ἤδη τὸν ΙΑ' αἰ.

Ἡ ἀρχαιότερη χρῆσις τοῦ ὅρου ἀπαντᾷ σὲ χρυσόβουλλο τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου, τοῦ ἔτους 1192². Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα συναντᾷμε τὸν ὅρο αὐτὸ στὸ ἔγγραφόν μας (1290/4).

Σὲ ἔγγραφο τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ Ἀγγέλου Δούκα (Ὁρσίνι) ὑπὲρ τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων, τοῦ ἔτους 1330, ἀπὸ τὸ ὅποιο λίγες μόνο φράσεις διέσωσε ὁ κάτοχός του Ἰ. Ρωμανός, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες φορολογικὲς ἀπαλλαγὰς ἀναφέρεται καὶ ἡ *προβέντα*: . . . *καπνολογίου, ὀρικοῦ, π ρ ο β έ ν τ α ς μετὰ τοῦ οἴνου δόσεως, σιταρχίας τοῦ κάστρου* κτλ.³.

Σὲ ἔγγραφο ὑπὲρ τῆς μονῆς Λυκουσάδας (τοῦ ἔτους 1339 κατὰ τὸν Βέη ἢ τοῦ 1356 - 58 κατὰ τὸν Dölger) παρόμοια φράσις: . . . *ἀγγορείας τε καὶ παραγορείας, π ρ ε β έ ν δ α ς καὶ μιτάτου* κτλ.⁴.

Σὲ ἀνέκδοτο τμῆμα γνωστοῦ χρυσοβούλλου τοῦ ἔτους 1359 ὑπὲρ τῆς θεσσαλικῆς μονῆς Ζαβλαντίων, πάλι ἀνάμεσα σὲ φορολογικὲς ἀπαλλαγὰς, ἀναγράφεται: . . . *κομμερχίου, π ρ ε β έ ν δ α ς, χοιροδεκατείας* κτλ.

1. Ν. Βέης, *Ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότης τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιωτίσσης*. . ., ΒΝΙ 11 (1935), σελ. 187, σημ. 1. — Πρβλ. καὶ C. Garufi, *I capitoli della confraternita di Santa Maria di Naupactos*. . ., στὸ Bolletino dell'Istituto Storico Italiano 31 (1910), σελ. 73 - 97. — Πρβλ. καὶ P. M[arc] στὴν BZ 22 (1913), σελ. 278 - 279.

2. Dölger, *Regesten*, ἀρ. 1610. — G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino*. Raccolti dal can. A. Sanguineti et publ. dal G. Bertolotto, *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 28 (1898), App., Ρώμη 1902, σελ. 449 (*... προσεγγίσαντες τούτοις καὶ π ρ ε β έ ν τ α ν . . . ἐπιζητοῦντες, ἐπεπλήθησαν αὐτοῖς ληστοικῶς . . .*).

3. Ἰ. Ρωμανοῦ, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου*, Κέρκυρα 1895, σελ. 133. — Πρβλ. Α. Βρανόσης, *Χρονικὰ Ἡπείρου*, σελ. 44.

4. N. Bees, *Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada (Thessalie)*, στὰ Mélanges O. et M. Merlier, Ἀθ. 1957, τόμ. Γ', σελ. 486. — Πρβλ. καὶ τὴν παρατηρήσειν τοῦ F. Dölger, BZ 51 (1958), σελ. 432 - 433.

Σε χρυσόβουλλο τοῦ Symeon Uroš (1361) ὑπὲρ τοῦ Τζάφα Ὁρσίνι (ἔγγραφο ποὺ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἀν καὶ κατὰ πόσο εἶναι παραχαραγμένο) οἱ ἴδιες φορολογικὲς ἀπαλλαγές: . . . ἀπό τε ἀγγαρείας, παραγγαρείας . . . π ρ ε β έ ν δ α ς κλπ. Οἱ τελευταῖοι ἐκδότες τοῦ ἐγγράφου παρατηροῦν ὅτι δὲν γνωρίζουν ἄλλη μνεία τοῦ ὅρου *προβέντα*¹. Ἐπισημάναμε ὅμως ἤδη ἀρκετές.

Τέλος, σὲ ἄγνωστο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ τοῦ ἔτους 1430, ποὺ πρόσφατα μελέτησε ὁ Σπ. Ἀσδραχάς, ἀναγράφεται συχνά ἡ *προβέντα*, τὴν ὁποία κατέβαλλαν οἱ πάροικοι. Ἀπὸ τῆς μελέτης αὐτοῦ τοῦ ὕλικου προκύπτει ὅτι τὸ ὕψος τῆς *προβέντας* ἔφτανε περίπου στὸ ὕψος τοῦ οἰκομοδίου, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Τοπωνύμιο *Πρεβέντα* μνημονεύεται σὲ σιγίλλιδες γράμματα τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Ἰωάσαφ περὶ Μετεώρων τοῦ ἔτους 1401: . . . ἔστιν δὲ καὶ μύλωνας ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Π ρ ε β έ ν τ α ς . . .². Πρόκειται γιὰ τὸ θεσσαλικὸ χωριὸν Πρεβέντα, στὴν περιοχὴ τῆς Καλαμπάκας³.

Ἀλλ' ἂς ξαναγυρίσουμε στὴν Πελοπόννησο: Σὲ τουρκικὸ κατὰστιχο τοῦ ἔτους 1480 ἀναγράφεται ἡ «provanda Ἁγίος Γεώργιος», ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ τουρκολόγος συνάδελφος Ἰ. Ἀλεξανδρόπουλος⁴.

Ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῶν θεσμῶν τοῦ φραγκικοῦ Μορέως, ὁ Longnon καὶ ὁ Topping, ἐκδίδοντας, ἀπὸ ἰταλικά κυρίως ἀρχεῖα, ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὴν ἑγγεῖο ἰδιοκτησίᾳ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, παραθέτουν πέντε μνεῖες τῆς λ. *provenda*. Οἱ μνεῖες αὐτὲς προέρχονται ὅλες ἀπὸ ἓνα κατὰστιχο λογαριασμῶν τῆς Châtellenie τῆς Κορίνθου, τοῦ ἔτους 1365. Οἱ ἐκδότες, σχολιάζοντας τὴν φράση «vino della provenda» σημειώνουν: «il s'agit probablement de ce qui restait dans le cellier avant la récolte. Provenda = provision»⁵.

Σὲ ἔγγραφα προερχόμενα ἀπὸ βενετοκρατούμενες ἢ φραγκοκρατούμενες χῶρες τοῦ Βυζαντίου ὁ ὅρος *προβέντα* ἀπαντᾷ συχνά, λ.χ. στὴν Κόρινθο καὶ στὴν Ἀθήναι⁶.

Σὲ ἀνέκδοτη διαθήκη τοῦ λατίνου ἐπισκόπου Μεθώνης (canonicus methonensis) τοῦ ἔτους 1348, διαβάζουμε ὅτι ἀνάμεσα σὲ μεγάλα ποσὰ ἢ εἰσοδήματα

1. A. Soloviev - V. Mošin, *Grčke povelje Srpskich vladara*, Βελιγράδι 1936, ἀρ. 32, στ. 67, καὶ σελ. 484.

2. Βέης, *Βυζαντίς*, τόμ. Β', σελ. 44.

3. L. Heuzey, *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*, Παρίσι 1927, σελ. 123 - 124. — Ν. Βέης, *Θεσσαλικά Χρονικά* 7/8 (1959), σελ. 33.

4. Βλ. Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Μεσσην. Σπουδῶν, Ἀθ. 1968, σελ. 405.

5. J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIVe s.*, Παρίσι 1969, ἔγγρ. ὑπ' ἀριθ. IX, σελ. 160, σημ. 13 (παρὰκτάτω ὡς *Régime des terres*).

6. Πρβλ. Ch. Perrat - J. Longnon, *Actes relatifs à la Principauté de Morée (1289 - 1300)*, Παρίσι 1967, λ.χ. ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 40, σελ. 52 - 53 (τοῦ 1292) (παρὰκτάτω ὡς *Actes*).

πού ο επίσκοπος αυτός κληροδοτεῖ σὲ διάφορες ἐκκλησίες τῆς Πελοποννήσου ἢ τῆς Βενετίας, σὲ εὐαγγῆ ἰδρύματα κλπ., ἀφήνει καὶ ἐξακόσια ὑπέρπυρα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους του μιᾶς κατονομαζόμενης προβέντας. Ἡ διαθήκη ἐπικυρώνεται ἀπὸ Βενετοὺς ἀξιωματοῦχους καὶ ἐκτελεστές τῆς ὀρίζονται πάλι Βενετοί. (Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὴν κυρία Χρύσα Μαλτέζου).

Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς πρόκειται πιά γιὰ ἐκκλησιαστικὲς κοινότητες, Θεσμὸ πού, ὅπως φαίνεται, εἶχε πολὺ διαδοθεῖ στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα τὰ χρόνια αὐτά.

Ἀπὸ τὰ ἐγγράφα μας δὲν ἔχουμε, δυστυχῶς, ἀρκετὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ προσδιορίσουμε τί ἀκριβῶς ἦταν αὐτὴ ἡ προβέντα (συνέπιπτε μὲ τὴν ἐνορία;), γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος, τί δικαιώματα καὶ τί ὑποχρεώσεις ἐκπροσωποῦσε, ποιοὺς ἦταν ἐπικεφαλῆς (δικαιοῦχος ἢ διαχειριστὴς τῶν εἰσοδημάτων) τῆς προβέντας (ὁ επίσκοπος;), ποιά ἦταν ἡ δικαιοδοσία τῶν εἰσερχομένων εἰς τὴν αὐθεντίαν τῆς προβέντας κλπ.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, πάντως, οὔτε ὁ επίσκοπος Μεθώνης, οὔτε οἱ μάρτυρες ποὺ προσυπογράφουν, οὔτε ἡ μονὴ Κριβιτζῶν εἶχαν καμία σχέση μὲ τὸν καθολικὸ κλῆρο ἢ μὲ ξένους ἀξιωματοῦχους. Ἦταν ὀρθόδοξοι, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἀφιερωτήριο καταγράφεται ὡς τίτλος ἰδιοκτησίας σὲ ἓνα ὀρθόδοξο Εὐαγγέλιο. Ἐξ ἄλλου καὶ τὸ μικρὸ χωράφι ποὺ χαρίζει ὁ Ἰωάννης Ὁρεινόπουλος, εἶναι ἀσήμαντο, σὲ σχέση μὲ ὅσα θὰ μπορούσε νὰ διαθέσει ἓνας πλούσιος λατῖνος επίσκοπος τῆς Μεθώνης.

Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν καὶ τὰ σωζόμενα σήμερα ἐρεῖπιὰ τῆς θὰ γίνει λόγος παρακάτω.

Ἡ χρονολογία ,ςψθ' (6799) συμπίπτει πράγματι πρὸς τὴν ἀναγραφόμενη ἰνδικτιῶνα δ'. Δὲν ἀναγράφεται ὁ μῆνας (τὸ θεώρησε ἴσως ἐπουσιῶδες στοιχεῖο ὁ γραφέας). Ἐπομένως τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6799 ἀντιστοιχεῖ μὲ τὰ ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ 1290/1 (ἀπὸ 1 Σεπτ. 1290 ἕως 31 Αὐγ. 1291).

Γιὰ τίς ὑπογραφὰς μιλήσαμε ἤδη. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι οἱ δύο πρῶτοι μάρτυρες εἶναι βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι.

Γουδοουριάριος εἶναι, νομίζω, παραφθορὰ ἢ διαφορετικὸς τύπος τοῦ βυζαντινοῦ κου(ν)δουριάριος ἢ κονδουριάριος ἢ κονντουριάριος, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ κόντουρος ἢ κόνδουρος, λέξη ποὺ σήμαινε ἄλογο μὲ κοντὴ οὐρά, ἄλογο ἵππασίας μὲ εἰδικὸ κούρεμα στὴν οὐρά. Βυζαντινὰ κείμενα μᾶς πληροφοροῦν ὅτι κοννδουριάριος εἶναι ὁ τοῖς δημοσίοις ἵπποις διὰ δημοσίαν χρεῖαν ἐποχούμενος, αὐτὸς δηλαδή ποὺ μετακινεῖται μὲ ἄλογα τοῦ δημοσίου γιὰ ὑποθέσεις τοῦ δημοσίου¹. Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος γιὰ ἄλογα τοῦ δημοσίου, σημειῶνω ὅτι ὁ Κων-

1. Βλ. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, στὴ λ. κούνδουρος - κούντουρος, κούνδουρος, κούνδουρον, κοννδουριάριος. — Γνωστὸς εἶναι ὁ τύπος κονδὸς - κοντὸς καὶ τὰ παράγωγα κονδοχέρης, κονδάκιον κλπ. Ἡ μετάπτωση τοῦ

σταντίνος Πορφυρογέννητος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι (στὴν ἐποχὴ τοῦ τουλάχιστον) ἡ Πελοπόννησος εἰδικὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ παρέχει στὸ βυζαντινὸ στρατὸ διπλάσιο ἀριθμὸ ἀλόγων ἀπὸ ὅ,τι ἄλλες περιοχές. Ὁ κάθε μητροπολίτης τρία ἱππάρια, ὁ κάθε ἐπίσκοπος δύο, ἡ κάθε μονὴ δύο κ.ο.κ.¹. (Ἐπὶ φραγκοκρατίας ὅμως δὲν ἐπαρκοῦσαν πλέον τὰ ντόπια ἄλογα γιὰ τὶς πολλαπλὲς ἀνάγκες τῶν κατακτητῶν. Γι' αὐτὸ καὶ γινόταν, τουλάχιστον γύρω στὰ 1300, εἰσαγωγὴ ἀλόγων ἀπὸ τὴν Ἰταλία)².

Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε ἂν ὁ κουνδουριάριος τοῦ 1290/1 ἔχει καμιά σχέση μὲ ὅσα παραδίδει ὁ Πορφυρογέννητος. Ἀλλωστε καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὰ καθήκοντα ἐνὸς κουνδουριάριου εἶναι πολὺ ἀόριστες καὶ σπάνιες. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἀποδεικνυόταν ὅτι ὁ κουνδουριάριος δὲν ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένος σὲ μιὰ περιοχὴ, ἀλλὰ ἦταν, τὸ πιθανότερο, ἓνα εἶδος κρατικοῦ ταχυδρόμου ἢ εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου, ποὺ ταξίδευε ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, πάλι παρκαμένει τὸ γεγονός ὅτι κάποιος κουνδουριάριος βρισκόταν στὴ νοτιοδυτικὴ Μεσσηνία τὸ 1290/1, γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἴσως μὲ κρατικούς ἀξιωματοῦχος καὶ ἀνώτερους κληρικούς τῆς περιοχῆς.

Κο υ ρ ἄ τ ω ρ εἶναι γνωστὸς βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος, ποὺ εἶχε συνήθως τὴ διαχείριση μιᾶς βασιλικῆς ἐπισκέψεως ἢ κουρατωρείας, δηλ. αὐτοκρατορικών κτημάτων, κυρίως τῆς ἐπαρχίας³.

Τὸν ὄρο αὐτὸ χρησιμοποιοῦσαν παράλληλα — ὅπως καὶ πολλοὺς ἄλλους ὄρους ἀξιωματοῦχων ἢ τιτλούχων — καὶ ἐκκλησιαστικοί, γιὰ νὰ δηλώσουν τὸν γενικὸ ἐπὶ τῶν κτημάτων τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐνὸς μεγάλου κτήματος, τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπιβλέπει ἀπὸ μακριὰ ὁ οἰκονόμος μιᾶς μονῆς⁴.

Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ βενετοκρατίας ὁ ὄρος *curator* χρησιμοποιεῖται συχνά. Εἰδικότερα ξέρουμε πῶς σὲ κάθε περιφέρεια, ὅπου ὑπῆρχαν Ἕλληνες φορολογούμενοι, κάθε χρόνον διοριζόταν ἀνάμεσα στοὺς μόνιμους κατοίκους μιᾶς περιο-

ἀρχικοῦ κ σὲ γ, ἡ μετάβαση δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κουνδουριάριος στὸ κουνδουριάριος καὶ γου(ν)-δουριάριος, δὲν εἶναι κάτι ποὺ ξενίζει. Πρβλ. *κάτης* καὶ *γάτης*, *καρδινάλης* καὶ *γαρδινάλης*, *καρυόφυλλον* - *γαρύφαλο*, *κυνέλη* - *γυνέλι* κ.π.ᾶ. Ἄς προστεθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ *κονδούρα* ἐτυμολογοῦν οἱ εἰδικοί τὴ βενετσιάνικη *γόνδολα* (*condura* - *gondula* - *gondola*). Πρβλ. M. Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna 1970, σελ. 106. — Βλ. καὶ *Reallexikon der Byzantinistik*, ἐκδ. P. Wirth, τεῦχος 5 (*Abendland und Byzanz*, Ἀμστερνταμ 1972, σελ. 435).

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, ἐκδ. Gu. Moravcsik - R. Jenkins, Βουδαπέστη 1949, κεφάλαιον 52, σελ. 256/257: *ἡ γενομένη ἀπαίτησις τῶν ἱππαρίων ἐν τῷ θέματι Πελοποννήσου*. . . Πρβλ. καὶ *Commentary*, Λονδίνο 1962, σελ. 204.

2. Perrat - Longnon, *Actes*, σελ. 18 καὶ ἀρ. 45, 77, 84, 98, 132.

3. N. Oikonomides, *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe s.*, TM 6 (1976), σελ. 138, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Εἰδικότερα γιὰ τὶς δραστηριότητες τῶν *κουρατόρων* στὴν ἐπαρχία βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ I. Ševčenko στὸ *Byzantion* 35 (1965), σελ. 568 κέ.

4. Βλ. σχετικὰ τὰ σχόλια τοῦ V. Laurent στὴ BZ 33 (1933), σελ. 353 καὶ σημ. 3.

χῆς, ἓνας ἀξιοσέβαστος Ἕλληνας ὡς *curator* ἢ ἀλλιῶς *veteranus*, μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ συγκεντρώνει τὰ ποσὰ ποὺ ὀφείλαν νὰ καταβάλλουν οἱ συμπατριῶτες τοῦ στοὺς Βενετοὺς (λ.χ. τὸ *acrostichum*)¹.

Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ *Partitio Romaniae*, τὸ κείμενο ποὺ καθόριζε τὴ διανομὴ τῶν ἐδαφῶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀνάμεσα στοὺς Φράγκους κατακτητὲς τὸ 1204, ἀναφέρει βασιλικὰς ἐπισκέψεις καὶ *ζευγηλατεῖα*² στὸ ὄριον *Πατρῶν καὶ Μεθώνης*³.

Ἐχῶ τὴ γνώμη, ποὺ τὴν ἐκφράζω μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, ὅτι ὁ *κουράτωρ* τοῦ ἐγγράφου μας, ποὺ ἔτυχε νὰ βρίσκεται στὴν ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου Μεθώνης τὴ μέρα ποὺ συντασσόταν αὐτὸ τὸ ἀφισρωτήριο, ἀνήκει μᾶλλον στὴν κατηγορίαν τῶν κρατικῶν βυζαντινῶν ἀξιωματούχων, μαζὶ μὲ τὸν συνυπογράφοντα *κονδουριάριο*. Ἦταν ὅμως δυνατόν νὰ ὑπάρχουν βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο γύρω στὰ 1290/1; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ ἀπαντήσουμε παρακάτω⁴, συνεξετάζοντας τὰ γεγο- κότερα ἱστορικὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα ἐντάσσονται τὰ ἔγγραφα αὐτὰ τῆς μονῆς Κριβιτζῶν.

B'

Τὸ δεύτερο ἔγγραφο, τοῦ ἔτους 1327/8, δὲν ἀπαιτεῖ πολλὰ σχόλια. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μερικοὶ γλωσσικοὶ τύποι.

Στὸ στ. 2 - 3 ἡ Παντάνασσα γίνεται στὴ γενική: *τῆς Παντανάσσου*. Τέ- τοιοι τύποι εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ παλιά. Λ.χ. στὸν Κεκαυμένο: *τῆς Λαρίσου* (ἐκδ. Wassilievsky - Jernsted, Πετρούπολις 1896, σελ. 73). Ὁ G. Litavrin, στὴν τελευταία ἐκδοση τοῦ κειμένου (*Sovety i rasskazy Kekavmena*, Μόσχα 1972, σελ. 266/7), διορθώνει τὴ γραφὴ *Λαρίσου* τοῦ χειρογράφου σὲ *Λαρίσης*. Πρβλ. καὶ Ἑ. Κ ρ ι α ρ ᾱ, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημώδους γραμ- ματείας*, τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1980, λ. θάλασσα.

1. D. J a c o b y, *Un aspect de fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse aux XIVe et XVe s.: le zovaticum*, TM 1 (1965), σελ. 413 - 415 [=Var. Repr.: *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Λονδίνο 1975, ἀρ. IV. — Παρακάτω ὡς *Zovaticum*].

2. Τὸν ὄρο *ζευγηλατεῖον* χρησιμοποίησε, πολλὸ εὐστοχα, νομίζω, ὁ καθηγητὴς Δ. Ζ α - κ υ θ η ν ὀ ς, γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ ἐλληνικά τὴ λέξη *villa* (*Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαίρεσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει*, ΕΕΒΣ 21, 1951, σελ. 126 καὶ σημ. 6).

3. Γιὰ τὴ σημασίαν καὶ ἐκταση τοῦ ὁρίου *Πατρῶν καὶ Μεθώνης* βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ καθηγ. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ὀ ὤ (ὅπ.π., ΕΕΒΣ 17, 1942, σελ. 41). — Πρβλ. καὶ τὴν τε- λευταία ἐκδοση τῆς *Partitio Romaniae* ὑπὸ Α. Carile, *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, Studi Veneziani 7 (1965), σελ. 219 καὶ 260 - 261.

4. Βλ. παρακάτω, σελ. 45 κέ.

Ἡ λ. ἀνασταμός (στ. 3), ἀθησαύριστη στὰ λεξικά (Du Cange, Sophocles, Κριαρᾶ), ἔχει τὴν ἴδια προέλευση μὲ τὴ λ. ἀνάστημα ποὺ συναντᾶμε συχνὰ σὲ βυζαντινὰ ἔγγραφα (πρβλ. Ἑρας Βρανούση, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου* — *Α' Αυτοκρατορικά*, Ἀθ. 1980, ἀρ. 26, στ. 5, ἔγγραφα παραρτήματος Α, στ. 3, 22, Β, στ. 28, Γ, στ. 4 καὶ 35). Πρβλ. καὶ ΜΜ, τόμ. Δ', σελ. 132: *χωράφιον ἀνασταθὲν εἰς ἀμπέλιον*.

Τὸ ἡμιράδι (στ. 5) εἶναι, βέβαια τὸ μεράδι, μερίδιον, μερίς, μοῖρα. Ἡ φράση τὸ ἡμιράδι μου τὸ ἡμισυ δὲν σημαίνει, νομίζω, τὸ μισὸ μερίδιό μου. Ὁ ἀφιερωτής, ὁ Παγάνος, εἶχε ἓνα περιβόλι μαζί μὲ τὸν Χρυσαλέτρη· ἄρα τοῦ ἀνῆκε τὸ μισό· αὐτὸ τὸ μισὸ εἶναι τὸ μερίδιό του, τὸ ὁποῖο ἀφιερώνει στὴ μονή. Γι' αὐτὸ τὸ ἀπέδωσα: τὸ μερίδιό μου, δηλ. τὸ ἡμισυ.

Ἡ λ. περίορος (στ. 10) σχετίζεται ἴσως μὲ κάποιον περιορισμὸ ποὺ θὰ εἶχε γίνεи κάποτε, καὶ μὲ τὰ σύνορα, τὰ ὅρια τοῦ κτήματος.

Ἡ χρονολογία ,ζωλς' (6836) συμπίπτει πράγματι μὲ τὴν ἀναγραφόμενη ἰνδικτιώνα ια'. Ὁ γραφέας ἔχει παραλείψει κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο, τὸ μήνα. Ἐπομένως τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6836 ἀντιστοιχεῖ μὲ τὰ ἔτη 1327/8 (1 Σεπτ. 1327 ἕως 31 Αὐγ. 1328).

Μιὰ γενικὴ παρατήρηση: Ἄν καὶ τὸ πρῶτο ἔγγραφο χρησιμοποιεῖ, ὅπως εἶδαμε, ὀρισμένες ἐκφράσεις ἀσυνήθιστες σὲ βυζαντινὸ ἔγγραφο, ὥστόσο ἡ γενικὴ δομὴ καὶ φρασεολογία τῶν δύο ἐγγράφων, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ δευτέρου, εἶναι καθαρὰ βυζαντινές.

Η ΜΟΝΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΡΙΒΙΤΖΩΝ ἢ ΓΡΙΒΙΤΖΑΝΗΣ

Ἡ μονὴ Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν καὶ ὁ δμώνυμος οἰκισμὸς ἀπαντοῦν, σποραδικὰ βέβαια, ἀλλὰ χωρὶς διακοπή, ἀπὸ ἀρκετὰ παλιά.

Εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μονὴ ἰδρύθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1205. Μέσα στὴ φραγκοκρατούμενη ἢ λατινοκρατούμενη νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀνεγερθεῖ μιὰ νέα ὀρθόδοξη μονή.

Τὸ τοπωνύμιον καὶ ἡ μονὴ ἀπαντοῦν, ὅπως θὰ δοῦμε, σὲ τύπους ποὺ ποικίλλουν: Κριβιτζά (τὰ ἡ ἡ), ἀλλὰ καὶ Κρίβιτζα (ἡ), μονὴ Κριβιτζῶν, ἀλλὰ καὶ Γριβιτζάνης ἀργότερα, κ.ἄ.¹

Μιὰ πρώτη, πιθανὴ ἴσως, ἀλλὰ ὄχι ἀσφαλὴ μαρτυρία τοῦ οἰκισμοῦ Criviza ἀνιχνεύω ἀνάμεσα στὶς κτήσεις τοῦ Νικολάου Acciajuoli τῆς περιοχῆς Ἀνδρούσας (Drusiae), τὸ 1354. Στὶς κτήσεις αὐτὲς τοῦ Acciajuoli, ποὺ ἐκτείνονταν, ὅπως φαίνεται, πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν Ἀνδρούσα, ἀναφέρεται ἀνάμεσα στοὺς φεουδάρχες τῆς καὶ ὁ Stamati Polonis in Crivida². Οἱ ἐκδότες

1. Ἡ ἐτυμολογικὴ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἄλλοτε.

2. Longnon - Topping, *Régime des terres*, σελ. 94, στ. 27, ἔγγρ. IV.

δὲν ἔχουν ταυτίσει τὸ τοπωνύμιο καὶ δὲν εἶναι σίγουροι γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ τοπωνυμίου.

Σὲ βενετική ἀπογραφή τῆς Μεθώνης τοῦ ἔτους 1689 ἀναγράφεται ἡ Γριβιτζὰ μὲ 14 μόνο κατοίκους (ἢ 14 νοικοκυριά;)¹.

Λεπτομερειακὴ καὶ συγκεκριμένη εἶναι ἡ μαρτυρία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Grimani, τῶν χρόνων 1696 - 1700. Ἡ ἀπογραφή αὐτὴ εἶναι ἔγκυρη, γιατί οἱ πληροφορίες τῆς προέρχονται ἀπὸ ἔγγραφα ἀρχιερέων, μητροπολιτῶν, ἐπισκόπων, ἡγουμένων καὶ ἱερέων τῆς Πελοποννήσου, ποὺ κατέγραψαν ἀναλυτικὰ τὴν κτηματικὴ περιουσία τῶν ναῶν, μονῶν καὶ μετοχιῶν τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, γιὰ νὰ τὰ ἀποστείλουν στὸν τότε Γενικὸ Προβλεπτὴ τοῦ Μορέως Φραγκίσκο Grimani. Ἐκεῖ διαβάζουμε:

Nota di beni possesi dalli seguenti monasterij esistenti sotto la diocesi di C o r o n et prima monasterio intitolato la B[eata] V[irgine] C r i v i z z a n i. Possede vigne di zappade 30. Olivari piante 200. Terreni coltivati et inculti per para di bue numero 2².

Ὑπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Κορώνης ἀναφέρονται δύο ἀκόμη μοναστήρια: Παναγίας τῆς Chrissochielaria (Χρυσοκελλαρίας) καὶ di San Zuanne³.

Τὴν ἐπόμενη μνεία τῆς μονῆς Θεοτόκου Γριβιτζάνης παρέχει σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Σ' τοῦ ἔτους 1744, ποὺ σώζεται στὸ πρωτότυπο⁴.

Μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ «ἐπικυροῦται ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία τοῦ παρὰ τὴν Κορώνην ἐν Μεσσηνίᾳ μοναστηρίου τῆς Θεοτόκου, Γ ρ ι β ι τ ζ ά ν η ς ἐπικαλουμένης». Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου, ἡ μονὴ εἶχε περιπέσει σὲ παρακμὴ, εἶχε χάσει τοὺς τίτλους καὶ τὰ προνόμιά της, διατηροῦσε ὅμως ἀκόμη κτήσεις, ἀφιερώματα κινητὰ καὶ ἀκίνητα κλπ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα σημείωμα στὸ verso τοῦ ἐγγράφου: Σιγίλιον, κατάστιχον καὶ ἀναφορά τῆς ἱερᾶς μονῆς Χρυσοκελλαρίας, ἐπαρχίας τοῦ ἁγίου Κορώνης, ἐν ᾧ καὶ τῷ [sic] κατάστιχον τῆς Παναγίας Γ ρ ι β ι τ ζ ά ν η ς⁵.

1. Σ. Λάμπρου, Ἀπογραφή τοῦ νομοῦ Μεθώνης ἐπὶ Βενετῶν τοῦ 1669, ΔΙΕΕ 2 (1885), σελ. 698 - 699.

2. Κ. Ντόκου, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἐνετοκρατίας — Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας, ΒΝΙ 21 (1971/6), σελ. 123, ἀρ. 108 (φ. 165).

3. Ibidem.

4. Δ. Ζακυθινόυ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (1593 - 1798), ἐκδιδόμενα ἐκ παρισινῶν κωδίκων, Ἑλληνικά 3 (1930), ἀρ. 40.

5. Ζακυθινόυ, ὁπ.π., σελ. 149. — Ὁ Φ. Ἀποστολόπουλος ποὺ μελέτησε διεξοδικὰ ὅλα τὰ κείμενα τῶν κωδίκων Paris. Suppl. gr. 704 - 708, ἐξετάζοντας τὸ ἱστορικὸ αὐτῶν τῶν ἐγγράφων (80 πρωτότυπα πατριαρχικά σιγίλλια καὶ 14 ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα), ἐπιβεβαίωσε παλαιότερες ἀπόψεις ὅτι ἡ συλλογὴ αὐτὴ κατάρτιστηκε μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε', ὁ ὁποῖος φιλοδοξοῦσε νὰ συγκεντρώσῃ ἀπὸ ὅλα τὰ πατριαρχικά καὶ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια ἀναλυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς κτήσεις τους,

Σήμερα τὸ μοναστήρι εἶναι ἐντελῶς λησμονημένο. Σὲ καταλόγους μονῶν, ἀπογραφές πληθυσμῶν, ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά κλπ. δὲν ἀναγράφεται μονὴ Κριβιτζῶν ἢ Γριβιτσάνης, οὔτε κανὼς διαλυμένη¹.

Ὁ Σεβασμιώτατος Μεσσηνίας Κύριος Χρυσόστομος Θέμελης, γνωστὸς ἐρευνητὴς καὶ συγγραφέας, στὸν ὁποῖο ἀπευθύνθηκα, προσφέρθηκε μὲ πολλή προθυμία νὰ μὲ ἐξυπηρετήσῃ (καὶ τὸν παρακαλῶ νὰ δεχθεῖ καὶ ἀπὸ τὴ θέση τούτῃ τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες), ἀλλὰ τὸ μοναστήρι δὲν ἐντοπίστηκε.

Στὴν ὑπάρχουσα γενικὴ ἢ εἰδικὴ βιβλιογραφία, σὲ τοπικὲς ἱστορίες κλπ. δὲν βρέθηκε τίποτα τὸ ἰδιαίτερα διαφωτιστικό.

Ἀρχισα ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τῶν τοπωνυμίων. Ὁ Vasmer² ἀναγράφει στὴν ἴδια περιοχὴ δύο τοπωνύμια *Κριβίτσα* καὶ *Γριβιτσά*, χωρὶς νὰ προσδιορίζει ἀκριβῶς τὴ θέση τους. Τὰ διαχωρίζει μάλιστα, ἀποδίδοντας τὸ καθένα σὲ διαφορετικὴ ἐτυμολογικὴ προέλευση (*Kriva* καὶ *Griva*). Ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ γλώσσα μας τὸ σύμπλεγμα *gri* - μπορεῖ νὰ προφερθεῖ (καὶ πολὺ περισσότερο νὰ γραφεῖ) καὶ *γρι* - καὶ *κρι* -³.

Στὴν εἰδικὴ ἐργασία τοῦ καθηγ. Δ. Γεωργακῆ, γιὰ τὰ τοπωνύμια τῆς Μεσσηνίας, ἀναγράφονται δύο τοπωνύμια, *Κριβίτσα* καὶ *Γριβιτσά*, ὁ συγγραφέας ὅμως παραπέμπει στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ ἀντίστοιχου χάρτη (ἀρ. 68), ὅπου σήμερα τὸ χωριὸ Εὐαγγελισμός⁴.

Φυσικά, εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ὑπάρχουν καὶ δύο ὁμώνυμοι οἰκισμοὶ στὴν ἴδια περιοχὴ, ὅπως ὑπάρχει ἐπίσης καὶ μετατόπιση οἰκισμῶν κάποτε γιὰ διάφορες αἰτίες, ὅποτε καὶ ὁ παλιός, ὁ ἐγκαταλελειμμένος, καὶ ὁ νέος, παρουσιάζονται μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα.

Ξεκινώντας γιὰ μιὰ ἐπιτόπια ἐρευνα στὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο, μὲ βάση τὸ ἀφιερωτήριο τοῦ ἐπισκόπου Μεθώνης, ἀρχισα ν' ἀναζητῶ τὴ μονὴ Κριβιτζῶν ἢ Γριβιτζάνης στὴν πόλη καὶ στὰ περὶχωρα τῆς Μεθώνης.

κλπ. Τὸ σημείωμα στὸ verso τοῦ ἐγγράφου τοῦ 1744 σημαίνει ὅτι μαζί μὲ τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ὑπὲρ τῆς μονῆς Κριβιτζῶν εἶχαν σταλεῖ καὶ ἄλλα ἐγγράφα σχετικὰ μὲ τὴν Παναγία τῆς Χρυσοκελλαρέας (κατάστιχο καὶ ἀναφορὰ αὐτῆς τῆς μονῆς) καὶ ἓνα κατάστιχο τῆς μονῆς Γριβιτζάνης. Τὰ ἐγγράφα αὐτὰ δυστυχῶς δὲν διασώθηκαν (πρβλ. P h. A p o s t o l o - p o u l o s, 44 documents ecclésiastiques inédits du XVIIIe s., Ἑλληνικά 27, 1974, σελ. 79 - 123 καὶ 304 - 353).

1. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ, ἀπ' ὅσο ξέρω, ἡ ἀναγραφὴ τοῦ Σ. Κοκκίνῃ (Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθ. 1976), ὅπου σημειώνεται (σελ. 123) ἀνάμεσα στὰ διαλυμένα μοναστήρια τῆς Μητρόπολης Μεσσηνίας καὶ ἡ μονὴ Θεοτόκου ἢ Παναγίας Κριβιτσάνης «κοντὰ στὸ χωριὸ Χωματερὸ Κορώνης», χωρὶς ἄλλα σχόλια.

2. M. V a s m e r, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941, σελ. 162 (Γριβιτσά), σελ. 163 (Κριβίτσα).

3. Πρβλ. Γλαρέντζα - Κλαρέντζα κλπ., ἀλλὰ καὶ Εὐρίπος - Γρίπος - Χρίπος.

4. D. G e o r g a c a s — W. M c D o n a l d, *Place names of Southwest Peloponnesus*, Πελοποννησιακά 6 (1963 - 8), ἀρ. 1752 (Γριβιτσά), ἀρ. 3687 (Κριβίτσα).

“Όπου κι ἂν ρώτησα ὅμως, κανείς δὲν ἤξερε, οὔτε εἶχε ἀκούσει τέτοιο μοναστήρι.

Στὴ Μεθώνη μοῦ ὑπέδειξαν καὶ προχώρησα νοτιοανατολικότερα, στὸ χωριὸ *Εὐαγγελισμός*, ποὺ ἄλλοτε λεγόταν *Γριβίτσα* (ἢ) ἡ *Γριβίτσά* (τά). Πρόκειται ὅμως γιὰ χωριὸ σχετικὰ νέο. Ἡ πιὸ παλιὰ ἐκκλησία του (*Εὐαγγελισμός*) ἀνήκει μόλις στὸν περασμένο αἰώνα. Μόνιμοι κάτοικοί του, ποὺ ἔδειχναν καλὰ πληροφορημένοι, μὲ βεβαίωσαν ὅτι δὲν ἤξεραν νὰ ὑπῆρχε ποτὲ μοναστήρι ἐκεῖ κοντά, οὔτε καὶ ἐρείπια παλαιᾶς ἐκκλησίας ἢ κάτι ἄλλο σχετικό. Προχώρησα ἀκόμη ἀνατολικότερα, πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς Κορώνης. Ἐχοντας ὑπόψη ὅτι στὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο τοῦ 1744, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος *παραπάνω*¹, πρόσθετο σημεῖωμα στὸ verso τοῦ ἐγγράφου συναναφέρει τὴ μονὴ Γριβιτζάνης μαζὶ μὲ τὴ μονὴ Χρυσοκελλαρέας, κατευθυνόμενοι πρὸς τὸ δεῦτερο αὐτὸ μοναστήρι, τὸ ὁποῖο σώζεται καὶ λειτουργεῖ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀπὸ κεῖ θὰ ἔβρισκα κάποια νέα ἀφετηρία στὶς ἀναζητήσεις μου. Προχωρώντας, ἔφτασα στὸ χωριὸ Χαρακοπιό, ὅπου κάποιες ἀόριστες πληροφορίες γιὰ παλιὸ μοναστήρι μ’ ἔκαναν ν’ ἀλλάξω πορεία καὶ ἀντὶ νὰ κατευθυνθῶ πρὸς τὴ Χρυσοκελλαριά, νὰ προχωρήσω πρὸς τὸ χωριὸ Χωματερό. Ἐδῶ, πράγματι, ἤξεραν νὰ μοῦ δώσουν συγκεκριμένες πληροφορίες: *Γριβιτσανή* λένε τὸ μοναστήρι τους, ποὺ σώζεται ἀκόμη ἐρειπωμένο, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ χωριὸ τους. Τὸ ἔλεγαν ὅμως, καθὼς μοῦ εἶπαν, καὶ στὸν “*Αἰ-Θόδωρο*. Τὸ ὄνομα «Παντάνασσα» δὲν τὸ εἶχαν ἀκούσει. Τὸ μοναστήρι ἔχει διαλυθεῖ (πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια βρέθηκε σκοτωμένος ὁ τελευταῖος καλόγερος ποὺ εἶχε ἀπομείνει). Πηγαίνουν ἐκεῖ καὶ λειτουργοῦν μιὰ φορὰ τὸ χρόνο, στὶς 24 Σεπτεμβρίου, ποὺ εἶναι τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας.

Ὁ παπὰς καὶ δυὸ-τρεῖς ἄλλοι μὲ ὁδήγησαν ἀπὸ τὸ χωριὸ Χωματερό στὸ μοναστήρι. Εἶναι σὲ μιὰ ἀπόμερη ρεματιά, κρυμμένο μέσα στὰ δέντρα.

Ὁ περίβολος καὶ τὰ κελλιά ἔχουν καταρρεύσει. Σώζεται στὴ μέση τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς, μικρῶν σχετικὰ διαστάσεων. Δύο κυλινδρικοὶ θόλοι, ἓνας κατὰ μῆκος καὶ ἓνας ἄλλος μικρότερος κατὰ πλάτος, ἔχουν στὴ διασταύρωσή τους ἓναν ὑπερυψωμένο τροῦλλο μὲ παράθυρα στὴ στεφάνη του. Στὸ ἐσωτερικόν, κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλλο, πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρά, δύο κίονες. Ὁ ἓνας, ἀπὸ ἄσπρη μονοκόμματη πέτρα (ὑψους 2.50 μ. περίπου καὶ πάχους 0.25) μὲ τετράπλευρο κιονόκρανο (πλάκα πάχους 10 ἢ 15 ἐκατ. μὲ κάποια γλυπτὴ διακόσμηση), διατηρεῖται, φαίνεται, ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Ὁ ἄλλος (ἀριστερὰ στὸν εἰσερχόμενο) εἶχε κάποτε καταστραφεῖ, καθὼς φαίνεται, καὶ στὴ θέση του εἶναι τώρα ἓνας στύλος χτιστὸς καὶ σοβατισμένος, πάχους 30 - 40 ἐκ. περίπου. Παράλληλα πρὸς τὴν κατὰ μῆκος ὑπερυψωμένη κυλινδρική καμάρα, τὰ δύο πλάγια κλίτη (πλάτους 1.50 ἢ 2 μ.) στεγάζονται ἐπίσης μὲ κυλινδρική

1. Βλ. *παραπάνω*, σελ. 38.

καμάρα. Στή βόρεια πλευρά ἔχει προσαρτηθεῖ — σὲ πολὺ νεότερα χρόνια — μικρὸ χαμηλὸ ἐκκλησάκι. Ὁ ναὸς ἔχει μία καὶ μόνη εἴσοδο, χαμηλή, στὴ δυτική πλευρά.

Ἡ ἐξωτερικὴ τοιχοποιία ὄχι ἰδιαίτερα φροντισμένη. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἶχε ἐξωτερικὰ κάποια κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση. Πάνω ἀπὸ τὸ παραθυράκι τοῦ ἱεροῦ μιὰ τοξωτὴ γραμμὴ ἀπὸ κεραμίδια σχηματίζει ὀδοντωτὸ κόσμημα. Παρόμοιος διάκοσμος ὑπῆρχε, πιθανότατα, καὶ στὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου, ἴσως καὶ στοὺς τοίχους τῶν κατὰ μῆκος πλευρῶν. Ὅλα ὅμως ἔχουν ὑποστεῖ ἐπανειλημμένες ἐπισκευές καὶ εἶναι, ἀπὸ πολὺ παλιά, σκεπασμένα μὲ σοβάδες καὶ ἀσβεστώματα. Ἐξωτερικὰ, φαίνεται ὅτι ὅλο τὸ κτίσμα ἦταν ἐξ ἀρχῆς ταπεινὸ καὶ μᾶλλον φτωχικόν.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ εἶναι κατάγραφο. Ἐχουν πέσει ὅμως τὰ κονιάματα σὲ μεγάλη ἔκταση, μεγάλες ἐπιφάνειες ἔχουν ἀσβεστωθεῖ κατὰ καιροῦς, κι ἔτσι λίγες τοιχογραφίες διατηροῦνται. Ἀλλὰ χρειάζονται καθαρισμὸ καὶ συντήρηση γιὰ νὰ φανοῦν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς φθορές καὶ τὰ ἄλλα κατάλοιπα τῆς πολυκαιρίας, ὅλα δείχνουν ὅτι πρόκειται, πιθανότατα, γιὰ τοιχογραφίες τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων ἢ τῶν πρώτων μεταβυζαντινῶν.

Πάνω ἀπὸ τὸ πορτάκι τῆς εἰσόδου θὰ ὑπῆρχε ἴσως ὑπέρθυρη κτιτορικὴ ἐπιγραφή. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ εἶχαν καταπέσει τὰ ἀρχικὰ κονιάματα καὶ ἔχουν προστεθεῖ, ἀπὸ παλιά, μεταγενέστερα σοβατίσματα. Μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή ὅμως τράβηξε τὴν προσοχή μου: Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως, ἀπὸ τὴ μιὰ κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἐνὸς μικροῦ στενοῦ παραθυριοῦ, ἂν καὶ ἔχουν προστεθεῖ πολλὰ νεότερα σοβατίσματα, ἔχουν ἀπομείνει καὶ γράμματα μιᾶς παλιᾶς ἐπιγραφῆς, σύγχρονης ἴσως μὲ τὴν ἀρχικὴ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ. Ὁ ζωγράφος ἔγραψε ἐδῶ τὰ ὀνόματα τῶν κτιτόρων ἢ δωρητῶν, γιὰ νὰ τὰ μνημονεύει ὁ ἱερέας στὴν πρόθεση. Διακρίνω τὸ *Μνήσθητι Κύριε*. . . (ἢ *μνησθεὶς Κύριος ὁ Θεός*. . .), πιὸ πέρα *Ἰωάννου*, [*Ἀθ*]*ανασίου*. . ., ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ, ἀπὸ κάτω καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν. . . Τὰ γράμματα δὲν εἶναι κεφαλαῖα, ἀλλὰ μὲ μικρογράμματη γραφή, ὅπως θὰ ἔγραφε κι ἓνας ἔμπειρος κωδικογράφος, μὲ τὶς συνηθισμένες συντμήσεις κλπ. Ἡ γραφή αὐτὴ θὰ μποροῦσε ν' ἀνήκει καὶ στὸν ΙΓ' ἢ ΙΔ' αἰώνα.

Στὸ πενιχρὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τέσσερις εἰκόνες, δύο ἀριστερὰ καὶ δύο δεξιὰ τῆς ὥραίας πύλης, ὅλες νεότερες. Δεξιὰ ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Πρόδρομος. Ἀριστερὰ ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα καὶ δίπλα ἡ Παναγία ἢ Μυρτιδιώτισσα. Στὴ θέση αὐτὴ (ἀριστερὰ τῆς Θεοτόκου) τοποθετοῦν, ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου ἐκείνου ἢ τῆς ἁγίας ἢ τῆς ἐορτῆς, στὸ ὄνομα τῶν ὁποίων εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Σὲ εἰδικὸ προσκυνητάρι νεότερη εἰκόνα τῶν ἁγίων Θεοδώρων. Σὲ ἄλλο προσκυνητάρι εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας. Στὴν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἀφιερωμένο τὸ μικρὸ παρεκκλήσι. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ πηγαίνουν καὶ νὰ λειτουργοῦν στὸ μοναστήρι.

μιὰ φορά τὸ χρόνο, στὶς 24 Σεπτεμβρίου, ποὺ εἶναι τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας. Εἶναι ὅμως γνωστό, ὅτι ἡ διάδοση τῆς εἰκόνας καὶ τῆς ἐορτῆς τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας τῶν Κυθήρων δὲν εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰώνα¹. Ἐπομένως, τὸ παλιὸ αὐτὸ μοναστήρι (μονὴ τῆς Θεοτόκου), ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του ὡς τὸ 1744 τουλάχιστον (σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Σ') ἐξακολουθοῦσε νὰ τιμᾷται στὸ ὄνομα μιᾶς Παναγίας μετ' ἄλλης προσωνομία καὶ νὰ πανηγυρίζει τὴν ἡμέρα κάποιας ἄλλης θεομητορικῆς ἐορτῆς (Κοίμησις, Γενέσιον, Εἰσόδια κλπ.). Ἡ ἐπικλήση τῆς Παναγίας τῆς Παντανάσσου στὸ δεύτερο ἀφιερωτήριο τοῦ 1327/8, ὑποδηλώνει ἴσως ὅτι ἡ μονὴ αὐτὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν λεγόταν, ὅπως καὶ ἡ γνωστὴ τοῦ Μυστρᾶ, Παντάνασσα. Σήμερα τὴ λένε ἀπλῶς Παναγία καὶ Γριβιτσανή. Ἴσως τὸ μεταγενέστερα προσαρτημένο παρεκκλήσι ἦταν ἀφιερωμένο στοὺς ἁγίους Θεοδώρους, καὶ γι' αὐτὸ ἐγίνε ἀφορμὴ νὰ νομισθεῖ ὅτι καὶ τὸ μοναστήρι ἦταν τῶν ἁγίων Θεοδώρων², ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι πανηγυρίζει στὶς 24 Σεπτεμβρίου. Ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι ἴσως προέρχεται ἡ νεότερη εἰκόνα τῶν ἁγίων Θεοδώρων ποὺ βρίσκεται σὲ ξεχωριστὸ προσκυνητάρι. Τέλος, σύμφωνα μετ' τὴ ζωντανὴ ἀκόμη παράδοση, Γριβιτσανὴ λεγόταν ἄλλοτε ὀλόκληρη ἡ γύρω περιοχὴ, ποὺ περιλαμβάνει τὰ χωριὰ Χωματερό, Λογγά, Βουνάρια κλπ.

Ἡ ἐρειπωμένη σήμερα μονὴ Κριβιτζῶν ἢ Γριβιτζάνης, τὸ καθολικὸ της μετ' τὴν κάπως ἰδιόμορφη ἀρχιτεκτονικὴ του, καὶ προπάντων οἱ παλιές τοιχογραφίες του, ἴσως νὰ προσελκύσουν κάποτε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν καὶ νὰ προκύψουν ἔτσι περισσότερα στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν ἱστορίαν της. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης νὰ ἔρθουν στὸ φῶς καὶ ἄλλες μνεῖες τῆς μονῆς, ἀναφερόμενες στὴ μακραίωνη ἱστορίαν της. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, τὰ δύο ἀφιερωτήρια ποὺ παρουσιάσαμε ἐδῶ, δείχνουν ὅτι τὸ μοναστήρι γνώρισε κάποια ἀκμὴ τὸν ΙΓ' καὶ τὸν ΙΔ' αἰ., καὶ ὅτι πιθανότατα εἶχε ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1205.

1. Bl. A. Chappet, *La Vierge Myrtydiotissa à Cerigo et son office*, EO 15 (1912), σελ. 138 - 145.

2. Ὁ Longnon καὶ ὁ Topping, στὴν προσπάθειά τους νὰ ταυτίσουν τὴν Kosmina τῶν ἐγγράφων τους, ποὺ, κατὰ μία πληροφορίαν, βρισκόταν κοντὰ στὰ Βουνάρια, κατ' ἄλλη κοντὰ στὸ Πεταλίδι, ὅπωςδήποτε ὅμως κοντὰ στὰ σύνορα ποὺ χώριζαν τὴς βενετικῆς κτήσεις τῆς Μεθώνης καὶ Κορώνης ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ Μεσσηνία, ἐπισκέφθηκαν τὸν "Ἅγιο-Θεόδωρο [sic], ὅπως τὸν ἀποκαλοῦν, γνωστὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ὡς *Μονὴ τῆς Κριβιτσανῆς* (*Régime des terres*, App. II, σελ. 251 - 252). Δέχονται ὅτι πρόκειται γιὰ παλιὰ βυζαντινὴ μονή, ἀλλὰ, ἀγνοώντας ὅλο τὸ ἱστορικὸ της (καὶ κυρίως ὅτι ὡς τὸ 1744 τουλάχιστον ὀνομαζόταν *μονὴ Θεοτόκου τῆς Γριβιτζάνης*), ὑποθέτουν ὅτι τὸ μνημεῖο μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μετ' ἁποῖον "Ἅγιο Θεόδωρο ποὺ τὸ 1357 ἀνῆκε στὸ φέουδο τῆς Kosmina (ἔγγρ. VII, σελ. 139, στ. 12).

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Λίγα λόγια για τὰ ἱστορικὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα ἐντάσσονται τὰ ἔγγραφά μας. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν περιοχὴ τῆς νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου τὴν παίρνουν στὰ χέρια τους τὸ 1204 - 1205 οἱ Φράγκοι, ὁ Guillaume de Champlitte καὶ ὁ Geoffroi de Villehardouin καὶ οἱ σύντροφοί τους στὴν ἐπιχείρησή¹.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1207 ἡ περιοχὴ Μεθώνης καὶ Κορώνης περιέρχεται στοὺς Βενετούς. Ἡ νέα αὐτὴ κατάσταση ἐπισημοποιεῖται τὸ 1209 μὲ τὴ συνθήκη τῆς Sapienza ἀνάμεσα στοὺς Βενετούς καὶ τὸν Βιλλεαρδουίνο². Ὁ τελευταῖος ἀποσύρεται βορειότερα, πρὸς τὴν Ἀχαΐα. Διατηρεῖ ἀκόμη ὅμως, αὐτὸς ἢ οἱ σύντροφοί του, κτήσεις στὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο³. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἴσως ἔχει κάποια σημασία γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα ὀρισμένων προβλημάτων ποὺ θέτουν τὰ ἔγγραφά μας⁴.

Εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ πὼς ἀπὸ τὸ 1205, ὁπότε ἔχει ἤδη διαλυθεῖ ἡ κεντρικὴ κρατικὴ ἐξουσία τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους, τὰ κτήματα τῆς Πελοποννήσου ποὺ ἀνῆκαν στὸν αὐτοκράτορα ἢ στὸ βυζαντινὸ δημόσιο, οἱ λεγόμενες βασιλικὲς ἐπισκέψεις ἢ κοινοταωρεῖες κλπ., καθὼς καὶ μεγάλες ἐκτάσεις ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἐκκλησιαστικὰ ἱδρύματα τῆς βασιλεύουσας, μοιράστηκαν ἀνάμεσα στοὺς κατακτητές⁵.

Ἡ κτηματικὴ περιουσία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ποὺ τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* τὴν ἀνεβάζει, ἴσως μὲ κάποια τάση ὑπερβολῆς, στὸ ἕνα τρίτο τῶν γαιῶν τῆς Πελοποννήσου⁶, πέρασε κι αὐτὴ στὰ χέρια τῶν καθολικῶν ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἢ ἀνώτεροι

1. Βλ. τὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ A. Bon, *La Morée franque*, Παρίσι 1969, κυρίως σελ. 51 κέ. (παρακάτω ὡς *Morée*).— Γιὰ τοὺς κατακτητὲς βλ. J. Longnon, *Les compagnons de Villehardouin*, Γενεύη 1978.

2. S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Νεάπολη 1966, σελ. 28 κέ. — F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen âge...*, Παρίσι 1959, σελ. 86 - 87. Τὰ ὅρια τῶν ἐδαφῶν ποὺ θὰ κατεῖχαν οἱ Βενετοὶ καθορίζονται μὲ ἀκριβεῖς (Tafel-Thomas, *Urkunden*, τόμ. Β', σελ. 97, 98, 99). Ὑποστηρίχτηκε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ξεχωριστὲς «νησίδες» (enclaves) καὶ ὅχι γιὰ συνεχὲς ἔδαφος (Bon, *Morée*, σελ. 442 - 443 καὶ Jacoby, *Assises*, σελ. 223).

3. Jacoby, *Archontes grecs*, σελ. 438 - 439 καὶ σημ. 93.

4. Βλ. παρακάτω, σελ. 45 κέ. — Πρβλ. καὶ P. Topping, *A Frankish Estate near the bay of Navarino*, Var. Repr. Λονδίνο 1977, ἀρ. VI (ΙΔ' αἰ.).

5. Δὲν ἐξετάζεται ἐδῶ τὸ μεγάλο πρόβλημα ποὺ θέτει ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ βυζαντινῶν προνοιῶν στὴν Πελοπόννησο καὶ σὲ ποιοὺς ἀνῆκαν τὰ κτήματα αὐτά μετὰ τὴν κατάκτηση. Πρβλ. παραπάνω, σελ. 17, σημ. 1.

6. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἐκδ. Π. Καλονάρου, Ἀθ. 1940, στ. 2632 - 2633.

κληρικοί ἀρνήθηκαν νὰ ὑποταχτοῦν στὸν Πάπα¹. Ὡστόσο, τὰ περισσότερα τοπικὰ μοναστήρια τῆς Πελοποννήσου παρέμειναν ἐλληνικά, δηλαδὴ ὀρθόδοξα².

Ξέρουμε, ἐξ ἄλλου, πὼς ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἐξακολούθησαν νὰ ὑπάρχουν σὲ πολλὲς λατινοκρατούμενες περιοχές, ἔστω κι ἂν οἱ μαρτυρίες γι' αὐτοὺς καὶ γιὰ τὶς δραστηριότητές τους εἶναι μᾶλλον σπάνιες καὶ σποραδικές. Στὴν Κρήτη ὑπῆρχαν μόνο πρωτοπαπάδες, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ὑποψήφιοι ἱερεῖς ἀνέβαιναν ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Πελοπόννησο νὰ βροῦν ἀρχιερεῖς νὰ τοὺς χειροτονήσῃ.

Γενικότερα, ἡ κατὰκτηση τοῦ ἄρχισε τὸ 1205, γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ τὸ 1248 μετὰ τὴν πτώση τῆς Μονεμβασίας — δώδεκα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς — δὲν εἶχε ἰδιαίτερα βίαιο χαρακτήρα. Γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἐδραιωθοῦν στὰ ἐδάφη ποὺ εἶχαν καταλάβει καὶ νὰ προχωρήσουν παραπέρα, οἱ νέοι κυρίαρχοι συμβιβάστηκαν κυρίως μετὰ τοὺς μεγάλους ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου, στοὺς ὁποίους παραχώρησαν, ἐκτὸς ἀπὸ εἰσοδήματα ἢ κτήσεις, καὶ εἰδικὰ προνόμια³. Ἴσως δὲν εἶναι ὑπερβολὴ αὐτὸ ποὺ παραδίδει τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* γιὰ τὴν κατὰκτηση τῆς Ἡλίδας καὶ τῆς Ἀρκαδίας:

ὅτι ὅλα τὰ ἀρχοντόπουλα, ὅποῦ εἶχασιν προνοίεσ
νὰ ἔχουσιν ὁ κατὰ εἶς, πρὸς τὴν οὐσίαν ὅποῦ εἶχεν
τὴν ἀνθρωπείαν καὶ τὴν στρατείαν, τόσον νὰ τοῦ ἐνεμεῖνῃ
καὶ τ' ἄλλο τὸ περισσότερον νὰ μερίσουν οἱ Φράγκοι
καὶ οἱ χωριάτες τῶν χωριῶν νὰ στέκουν ὡσὰν τοὺς ἡῶραν⁴.

Τὸ ἴδιο ἴσως ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς φορολογικὲς ἀπαλλαγές ποὺ δόθηκαν ἀργότερα στὴ Μονεμβασία⁵, στοὺς Μηλιγγοὺς τοῦ Ταύγετου⁶ κ.ἄ.

Μιλώντας γιὰ τὰ ἱστορικὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα ἐντάσσονται τὰ ἐγγράφα μας, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε, ἔστω καὶ πολὺ σύντομα, τί γινόταν τὰ χρόνια αὐτὰ στὸ Μυστρά. Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά, δηλαδὴ τοῦ ἀγίου Δημητρίου, φέρει τὴ χρονολογία 1291/2⁷. Ὡπως πιστεύεται, πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν παλιότερο ναὸ τοῦ Μυστρά⁸. Ἐπομένως, τὴν ἐποχὴ

1. J a c o b y, *Archontes grecs*, σελ. 427.

2. Ibidem. — Τουλάχιστον ὡς τὸ 1479 ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ *jus patronatus* στὶς ἐκκλησίες καὶ στὶς κτήσεις τους. Πρβλ. J a c o b y, *Zonaticum*, σελ. 180.

3. J a c o b y, *Archontes grecs*, σελ. 446 κέ.

4. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 1641 - 1648.

5. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 1636 - 1643.

6. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 3014 - 3031.

7. Μ. Μ α ν ο ὕ σ α κ α, *Ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἀγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρά*, ΔΧΑΕ 1 (1959), σελ. 72 - 79.

8. D. Z a k y t h i n o s, *Le despotat grec de Morée*, τόμ. Β', Ἀθ. 1953 [=Var. Repr. Λονδίνο 1975, édition revue et augmentée par Chryssa Maltezoṓ, σελ. 399. — Περὶ αὐτῶ ὡς *Despotat*].

πού στη Μεσσηνία ή μονή Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν (πού ἀσφαλῶς εἶχε ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1205) ἀποκτᾷ νέες κτήσεις, ἔστω καὶ ἀσήμενες (1290/1), τότε μόλις ἄρχιζε νὰ ἀναδεικνύεται ὡς πολιτιστικὸ κέντρο καὶ ὁ Μυστράς¹.

Ἄν οἱ δύο πρῶτοι μάρτυρες πού ὑπογράφουν τὸ ἀφιερωτήριο τοῦ 1290/1 εἶναι πράγματι βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι — ἓνας κουνδουριάριος καὶ ἓνας κουράτωρ — θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ, ἂν, μὲ τὴ νέα κατάσταση τῆς ξένης κυριαρχίας στὸ Μοριά, ἦταν δυνατὸ βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι νὰ βρίσκονται, ἔστω καὶ περαστικοί, στὴ Μεσσηνία, τὸ 1290/1.

Μιὰ πρώτη σοβαρὴ μαρτυρία γιὰ τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴν Πελοπόννησο καὶ εἰδικότερα στὴ Μεσσηνία, μᾶς τὴν παρέχει ἡ γαλλικὴ παραλλαγή τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*. Σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο αὐτό, ὑπῆρχαν στὴ Μεσσηνία (πρὶν ἀπὸ τὸ 1297) casaux qui souloit rendre treuage aux Grex de Misitra et de Gardichy², δηλ. χωριά πού εἶχαν τὴ συνήθεια³ (τὴν παράδοση;) νὰ καταβάλλουν κάποιους «φεουδαρχικοὺς» φόρους (treuage⁴) στοὺς Ἑλληνας τοῦ Μυστρά καὶ τοῦ Γαρδικιοῦ. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι θεωροῦσαν «κυρίου» τοὺς Ἑλληνας. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ καθορίσουμε ἀπὸ πότε κρατοῦσε αὐτὴ ἡ «συνήθεια», πού φανερώνει ἀναγνώριση τῆς βυζαντινῆς ἐπικυριαρχίας σ' αὐτὰ τὰ χωριά τῆς Μεσσηνίας.

Γιὰ νὰ τεθεῖ τέρμα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀνησυχοῦσε τοὺς Φράγκους, καὶ γιὰ νὰ ἰσχυροποιηθεῖ τὸ φραγκικὸ στοιχεῖο στὴν περιοχὴ, τὸ 1297 ἡ πριγκιπέσσα Ἰζαμπὼ de Villehardouin διέταξε νὰ χτιστεῖ τὸ κάστρο τοῦ Chastelneuf στὴν κοιλάδα τοῦ Παμίσου, στὰ βόρεια τῆς Μεσσηνίας.

Τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* μᾶς πληροφορεῖ καὶ πάλι, ὅτι, ὅταν χτίστηκε τὸ Chastelneuf, lequel chastel enclost tous les casaux de la en aval vers l'Arcadie et le port de Junch (στὸ ὁποῖο κάστρο περιῆλθαν ὅλα τὰ χωριά πού ἀκολουθοῦν τὴ ροὴ τοῦ Παμίσου, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κυπαρισσίας ὡς τὸν κόλπο τοῦ Ναβαρίνου — περιοχὴ πού συνέπιπτε ἐν μέρει τουλάχιστον πρὸς τὸ παλιὸ ὄριον *Μεθώνης καὶ Πατρῶν* τῆς *Partitio Romaniae*, καὶ περιελάμβανε ἔσως καὶ κτήσεις πού εἶχαν κρατήσει οἱ Φράγκοι μέσα στὸ βενετικὸ ἔδαφος τῆς Μεθώνης, si fu ordené par general conseil des barons et des gentilsz hommes et fievés qui tenoient leurs terres en la Chastellanie, ycelles qui

1. Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Μυστρά ἀπὸ τὸ 1262 κέ. βλ. Zakythinos, *Despotat*, Α' σελ. 16 κέ.

2. Πρβλ. D. J a c o b y, *Un régime de coseigneurie gréco-franque en Morée — Les «casaux de parçon»*, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, École fr. de Rome 75(1963), σελ. 115 - 116 [=Var. Repr., ἀρ. VIII. — Παρακάτω ὡς *Coseigneurie*].

3. Δὲν ξέρω μήπως κάτω ἀπὸ τὸ ρῆμα solere κρύβεται ὁ βυζαντινὸς ὅρος *συνήθεια*.

4. Ὁ ὅρος *treuage* σημαίνει συνήθως «droit seigneurial sur les marchandises et le gibier». Ὁ Jacoby τὸ μεταφράζει: droits, redevances.

paioient le treuage que li Grex prenoient, se deust donner et paier au Chastelneuf jusques a VIJ. ans¹.

Με άλλα λόγια, γενικό συμβούλιο τῶν εὐγενῶν ποὺ κατεῖχαν φέουδα στὴν περιοχὴ αὐτὴ [τῆς Μεσσηνίας;] διέταξε νὰ καταβάλουν ἐπὶ ἑφτά χρόνια αὐτὰ τὰ χωριά στὸ κάστρο τοῦ Chastelneuf ὅσα πλήρωναν ὡς τότε στοὺς Βυζαντινοὺς. Δὲν ξέρουμε τι ἔγινε μετὰ τὸ 1304.

Καὶ μόνο αὐτὴ ἡ περικοπὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὰ 1290/1 ἦταν δυνατὸν δυὸ βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι νὰ ἐπισκεφθοῦν στὴν ἔδρα τοῦ τὸν ὁρθόδοξο ἐπίσκοπο Μεθώνης.

Ἀλλὰ, καὶ ἂν ἀκόμη ἀποδεικνυόταν ὅτι ὁ Βασίλειος ὁ κουράτωρ καὶ ὁ Βασίλειος ὁ κουνδουριάριος δὲν ἦταν ἀξιωματοῦχοι, ἀλλὰ ἀπλοὶ Βυζαντινοί, πάλι παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1290 καί, κυρίως ἀργότερα, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ τὸ 1295 ὡς τὸ 1325, εἶχε ἐπιβληθεῖ σχεδὸν στὴν Πελοπόννησο ὁλόκληρη ἡ ἐπίσημη βυζαντινὴ παρουσία.

Καὶ πάλι τὸ γαλλικὸ *Χρονικὸν* τοῦ Μορέως μᾶς πληροφορεῖ ὅτι γύρω στὰ 1295 ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως καὶ ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἀσχοῦσαν ἃ π ὁ κ ο ι ν ο ῦ τὴν ἐξουσία τους σὲ ὀρισμένες τουλάχιστον περιοχές: . . . puis que le pays estoit c o m m u n entre l'Empereor et le Prince. . .².

Ὁ Jacoby ἐρμηνεύοντας αὐτὸ τὸ χωρίο, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ συγκεκριμένη περιοχὴ τῆς Κορίνθου, ὅπου ὑπῆρχαν κοινὲς ἀδιαίρετες κτήσεις καὶ ὅπου ἔσχε condominium (συγκυριαρχία) Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων (1295 - 1320), Βυζαντινῶν ἀξιωματούχων ποὺ κατέβαλλαν μέρος ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους στὸ δημόσιο ταμεῖο³.

Τὸ πρόβλημα εἶναι ἀπὸ πότε εἶχε ἀρχίσει αὐτὴ ἡ συγκυριαρχία Φράγκων καὶ Βυζαντινῶν καὶ ἂν ἐπεκτεινόταν ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία καὶ πέρα ἀπὸ τὴν συγκυριαρχία σὲ κοινὲς κτήσεις.

Ἔχω τὴ γνώμη, τὴν ὁποία ἐκφράζω μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, ὅτι σὲ κάποια στιγμή, μετὰ τὸ 1261, ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος, εἴτε σὲ κάποια ἐκστρατεία τοῦ στὴν Πελοπόννησο, εἴτε ὕστερα ἀπὸ κάποια συμφωνία μὲ τὸν Βιλλεαρδουίνο, παίρνει πίσω ἀρκετὲς παλιὲς κτήσεις στὴν Πελοπόννησο, ἴσως κάποιες ἀπὸ τὲς μνημονευόμενες στὴν *Partitio Romaniae βασιλικὲς ἐπισκέψεις* — ἢ ἄλλα ἐδάφη. Οἱ σχετικὲς πηγὲς δὲν ἐπεκτείνονται σὲ λεπτομέρειες.

Βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ ὁ Η΄, στὴν «αὐτοβιογραφία» του, γράφει: *Πελοπόννησον πᾶσαν κατέδραμον, τὴν μὲν ληιζόμενος, τὴν δὲ ὑποχείριον ποιούμενος*⁴. Κι ἀπὸ ἄλλες πηγὲς μαθαίνουμε πὼς οἱ Βυζαντινοί, ὅσο ζοῦσε ἀκόμη ὁ Βιλ-

1. J a c o b y, *Coseigneurie*, σελ. 115-116. — B o n, *Morée*, σελ. 440. — L o n g n o n - T o r p i n g, *ὁπ.π.*, σελ. 242.

2. J a c o b y, *ὁπ.π.*, σελ. 112.

3. *Ibidem*, καὶ σελ. 117 κέ.

4. Byzantion 29/30 (1959/60), σελ. 455.

λεαρδουίνος, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὸ θάνατό του (1278), κάνουν συνεχεῖς προσπάθειες νὰ καταλάβουν ἐδάφη τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας¹.

Ὅπως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ὑπάρχουν σοβαρὲς ἐνδείξεις ὅτι, εἴτε μὲ πολέμικες ἐπιχειρήσεις, εἴτε μὲ ἄλλους χειρισμούς, γύρω στὰ 1290 - 1320 εἶχαν περιέλθει ὑπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐξουσία σημαντικὲς ἐκτάσεις τῆς Πελοποννήσου.

Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, ὀρισμένες ἔμμεσες μαρτυρίες, κάπως ἀόριστες βέβαια, μποροῦν νὰ ληφθοῦν ὑπόψη: Ἀναφέρω, ἐνδεικτικὰ, τὴ μνηεὶα ἐξειλημμένου [βυζαντινοῦ] δημοσιακοῦ τόπου (ἄγνωστο ποῦ ἀκριβῶς), τὸν ὁποῖο βρῆκε, ὅταν ἔφτασε στὴν Πελοπόννησο τὸ 1289, ὁ Florent de Hainaut². Θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξεταστοῦν τέτοιες μαρτυρίες. Ἴσως δὲν ἀποτελοῦν ἀπλὴ ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος μέσα στὸ ἐλληνικὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν μιᾶς νέας κατάστασης ποὺ διαμορφώθηκε μετὰ τὸ 1261.

Τέλος, τὰ χρυσόβουλλα τῆς μονῆς τοῦ Βροντοχίου³, ὅπου ἀπέραντα ἐδάφη μνημονεύονται ὡς κτήσεις βυζαντινές, — ἐκτεινόμενα σὲ μεγάλες περιοχὲς τῆς νότιας καὶ τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου κυρίως (στὴν Ἀνδροῦσα, στὰ Σκορτὰ μὲ τὴν Καρύταινα, στὴν Ἀκοβα, στὸ Πολύφεγγο, σὲ μεγάλο μέρος τοῦ Βλιζυρίου, στὸν ἅγιο Γεώργιο καὶ στὸ Beaufort, στὸ Ἄστρος κ.ἄ.) — ἴσως δὲν ἀπηχοῦν μόνον εὐσεβεῖς πόθους τῶν Βυζαντινῶν. Εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ νέα πραγματικότητα ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὸ 1290, ἔστω κι ἂν δὲν κράτησε πάρα πολὺ. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε τὰ ἀναρίθμητα, γνωστὰ ἢ ἄγνωστα μικρὰ μοναστήρια τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, σπαρμένα σ' ὅλοκληρὴ τὴν Πελοπόννησο καὶ λησμονημένα ἀπὸ αἰῶνες.

Ὅλα αὐτὰ συνθέτουν, ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχή, μιὰν ἀνολοκλήρωτη ἀκόμη εἰκόνα ἑνὸς βυζαντινοῦ κόσμου ποὺ ἀνασυγκροτεῖται μέσα στὴ φραγκοκρατούμενη ἢ βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο: νησίδες ποὺ μαρτυροῦν μιὰ σταδιακὴ διεξόδουση τῶν Βυζαντινῶν καὶ συνύπαρξή τους μὲ τὸν κατακτητὴ, συνύπαρξή τους σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις πάει σιγὰ-σιγὰ νὰ γίνῃ συγκυριαρχία.

ἮΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ

1. Bon, *Morée*, σελ. 133 κέ.

2. Zakythinos, *Despotat*, σελ. 230.

3. G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, BCH 23 (1899), σελ. 100 κέ.

